
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2014 №1

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əliyev R.İ, Əliyev M.S.

Gender probleminin psixoloji aspektləri 3

Nağıyeva V.Q.

Emosional tükənmənin neqativ nəticələri və emosional tükənmə zamanı psixoloji yardım haqqında.....9

Сафронова Н. В.

Профессиональная психологическая подготовка морских офицеров как важный фактор успешного выполнения поставленной задачи.....19

Гусейнова Д.Э.

Научно-теоретические проблемы этнического самосознания 26

Мустафаева Г.Р.

Теоретические вопросы проблемы монетарных аттитюдов в психологии.....34

Nəhmətova Ü. A.

Telepatiyanın psixoloji mahiyyəti.....46

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Гусейнова Г.Г., Годжаева С.А.

Проблема ценностных ориентаций в зарубежной психологии...52

Əliyeva T.Ə.

Qiymətləndirmə alətinin kross-mədəni adaptasiyası:
beynəlxalq standartlar və yerli kontekstdə 62

Aslanova Ş.R.

Qadınlara qarşı ailədaxili zorakılığın əsas səbəbləri 72

Гасимова К.В.

Основные предпосылки и причины провала политики
мультикультурализма в Европе..... 78

Allahverdiyeva G.Ə.

Etnoslararası ünsiyyət mədəniyyəti və onun əsas xüsusiyyətləri 83

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Babayeva T.T., Vəliyeva V.İ.

Təlimin psixoloji mahiyyəti və tələbələrin idrak fəaliyyəti 89

HÜQUQ PSIXOLOGİYASI

Aslanova G.M.

Cinayətkar şəxsiyyətinin psixoloji tədqiqi.....99

GENDER PROBLEMİNİN PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Ramiz Əliyev

Psixologiya elmləri doktoru, professor

Mikayıl Əliyev

ADPU-ni psixologiya kafedrasının magistrantı

E-mail:mikayil_eli92@mail.ru

Açar sözlər: *cins, gender, “alçaldılmış kişi”, cinsi dimorfizm, gender mahiyyəti, gender sistemi, maskulin, femin, bioloji status*

Ключевые слова: *маскулина, фемина, “униженный мужчина”, половой диморфизм, гендер, пол, биологический статус, гендерной системы, суть гендерного*

Key words: *sex, gender, “humiliated men”, sexual dimorfizm, essence of gender, system of gender, masculine, femina, biological status*

Bütün dövrlərdə və bütün mədəniyyətlərdə insan təsnifatının ən geniş yayılmış üsulu onun kişi və qadına bölünməsidir. Cins insanın heç zaman yaddan çıxarmadığımız yeganə atributudur. Biz gözün və saçın rəngini, üzün cizgilərini, insanın əynindəki paltarı və üstündə hansı bəzək əşyasının olduğunu unuda bilərik. Lakin onun kişi yaxud qadın olduğunu heç bir vaxt yaddan çıxarmırıq. Son onilliklər ərzində insanlar kişi və qadın təsnifatına daha çox diqqət verməyə və onun müxtəlif mənə aspektləri barədə suallar verməyə başlamışlar. Bu suallar təkcə psixologiya və o cümlədən sosial psixologiyada deyil, həm də humanitar elmlərin digər sahələrində meydana

çıxır. Həmin problemlə bağlı sosial psixoloqların fikri olduqca vacibdir, çünki onlar diqqəti, davranışımızı “maskulin” yaxud “femin” kimi formalaşdıran norma və rollara yönəldir.

Qadın və kişinin psixoloji xasiyyətnamələrindəki fərq bəlkə də kişi başlanğıcının birinciliyini və üstünlüyünü sübut etmək məqsədi güdən alimləri həmişə maraqlandırmışdır, çünki qadının psixoloji xasiyyətnaməsi kişi alimləri tərəfindən diqqətəlayiq sayılmırdı. Mahiyyətə müəyyən mənada qadının psixoloji əlamətlərinə toxunan ilk psixoloq alim Avstriya psixoloqu, psixoanalizin müəllifi Ziqmund Freyd idi və o qadını yarımçıqlıq kompleksindən əziyyət çəkən, kişi cinsiyyət üzvləri arzusunda olan

və ona həsəd aparan “alçaldılmış kişi” kimi təsvir edirdi. Sonralar Karl Qustav Yunq “Anim”u kişi şəxsiyyətinin şüursuz qadın tərəfi, “Animus”u isə qadın şəxsiyyətində şüursuz kişi tərəfi kimi qeyd edərək, heterogen şəxsiyyət strukturundan söhbət açır. Karen Horninin neofreydizmini qadın psixologiyasının rüşeymi hesab etmək olar. Karen Horni öz nəzəriyyəsində psixoanalizin irəli sürdüyü kompleksləri alt-üst edərək və psixologiyada sosiomədəni yanaşmanı inkişaf etdirərək, cinsi rolların formalaşmasında mədəniyyətin əhəmiyyətinə diqqəti yönəltməklə qadının “inkişafdan qalmış kişi” kimi nəzərdən keçirilməsini ciddi tənqiddə tutur. Alfred Adler, Erik Erikson, Bern Şon kimi bəzi Qərb psixoloqları da qadının psixoloji inkişafına müəyyən dərəcədə diqqət yetirirdi. Azərbaycan psixologiyasında professor Əbdül Əlizadə ilk dəfə olaraq cinsi dimorfizm aspektinə diqqət vermiş, psixi cins dedikdə onu dəlil sahəsinin, dəyərlər istiqamətinin, özünüdərk, mənəvi təfəkkürün və digər psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşması kimi nəzərdən keçirməyin lazım olduğunu qeyd etmişdir.

Son onilliklərdə daha geniş anlam məqsədi ilə psixoloqlar “cins” əvəzinə “gender” sözündən istifadə edir. Çoxsaylı elmi mübahisələr nəticəsində cins və gender anlayışları

arasında dəqiq sərhəd qoyuldu. Cins konkret bir insanın kim – qadın yaxud kişi olduğunu bildirir və həmin insanın bioloji statusunu göstərir. Cins (yəni bioloji xüsusiyyətlər) kişi və qadın arasındakı psixoloji və sosial fərqlərin özülü və əsası sayılır. Elmi araşdırmaların inkişafı ilə aydın oldu ki, bioloji cəhətdən kişi ilə qadın arasında fərqdən daha çox oxşarlıq mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar hətta qadın və kişi arasındakı yeganə dəqiq və əhəmiyyətli bioloji fərqi onların nəsəl istehsalındakı rolundan ibarət olmasında görür. Bü gün hamıya məlumdur ki, cinslər arasındakı, məsələn, kişinin yüksək boy, ağır çəki, muskul həcmi və fiziki qüvvəyə malik olması kimi “tipik” fərqlərin cinslə bağlılığı daha azdır. Məsələn, şimali-qərbi Avropa qadınlarının boyu bütövlükdə cənubi-şimali Asiya kişilərindən daha yüksəkdir. Boya və bədənin ağırlığına, həmçinin fiziki qüvvəyə yemək, həyat təzi mühüm dərəcədə təsir göstərir ki, bu da öz növbəsində kişiyyə yaxud qadınımı daha artıq yemək verməyin daha düzgün olması, kalorili yeməyin kimə daha gərəkli olması, kim üçün idman məşğələlərinin daha əlverişli olması ilə bağlı ictimai baxışın təsiri altındadır.

Cins və gender anlayışlarının fərqləndirilməsi sosial proseslərin yeni nəzəri dərkolunma səviyyəsinə

çıxış demək idi. 80-ci illərin sonunda feminist tədqiqatçılar tədricən patriarxatın tənqidindən və spesifik qadın təcrübəsinin öyrənilməsindən gender sisteminin təhlilinə keçməyə başladılar. Qadın araşdırmaları getdikcə gender araşdırmalarına çevrilirdi ki, burada insanlar arasındakı ünsiyyət, mədəniyyət və münasibətlərin bütün aspektlərini gender hesab edən yanaşmalar ön plana çəkilirdi.

Lakin “cins” və “gender” anlayışları arasındakı fərq öz kəskinliyi ilə seçilmir, çünki bu kateqoriyalar kəşifə bilir, axı bəzi cinsi fərqlər sosial və bioloji amillərin birləşməsi hesabına yaranır. Ancaq bu fərq bizə sosial və bioloji amilləri mütləq sıx kəsimdə deyil, bir-birindən ayrı və asılı olmayaraq nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Sosial rolların, fəaliyyət formalarının bölünməsi, davranışda və cinsə görə emosional xasiyyətnamələrin fərqliliyi şübhəsizdir və bu – Azərbaycan cəmiyyəti də ümumi siyahıdan istisna olunmadan Şərq mədəniyyəti üçün daha səciyyəvidir. Antropoloq, etnoqraf və tarixçilər çoxdandır ki, “tipik kişi” yaxud “tipik qadın” barədə təsəvvürlərin nisbiliyini müəyyən etmişlər: bir cəmiyyətdə kişi işi (davranışı, xarakterinin xüsusiyyəti) sayılan digərində qadına aid edilə bilər. Kişi və qadının dünyada qeyd olunan sosial xasiyyətnamə rənga-

rəngliyi və insanların bioloji xasiyyətnamələrinin eyniliyi bioloji cinsin müxtəlif cəmiyyətlərdə mövcud olan sosial rolların müxtəlifliyi ilə izah edilə bilmədiyi barədə nəticə çıxarmaq imkanı verir. Buna görə də maskulin və femin davranışa aid olan mədəni gözləmə və stereotiplər gender rolu adlanır. Son nəticədə sosio-mədəni normalar kişi və qadının psixoloji xüsusiyyətlərini, davranış modelini, fəaliyyət növü və ixtisasını müəyyən edir. Cəmiyyətdə kişi yaxud qadın olmaq təkcə bu və ya digər anatomik əlamətlərə malik olmaq demək deyil, bu həm də qabaqcadan bizə aid edilmiş gender rolunu yerinə yetirməkdir. Gender qadın və kişinin cəmiyyətdə və onun institutlarındakı (ailədə, siyasi strukturlarda, iqtisadiyyatda, mədəniyyət və təhsildə və s.) vəziyyətini təyin edən sosial model kimi qurulur. Bir çox şey şəxsiyyətin bacarıq və meyillərinin təlim və xüsusi məşq prosesində inkişaf etməsinə və dəyişməsinə dəlalət edir. Belə ki, təhsil sistemindəki dəyişikliklər cinslər arasında verbal, riyazi və məkan bacarığının inkişaf səviyyəsindəki fərqi mühüm dərəcədə azaltdı. Psixoloqların əksəriyyəti bu nəticəyə gəldi ki, yalnız cinsi mənsubluq əsasında davranış və ya bu yaxud digər vərdişə meyil haqqında fikir söyləmək olmaz. Qadın olmaq hələ heç də avtomatik olaraq femin xüsu-

siyyətlərə malik olmaq demək deyildir, necə ki kişi cinsinə mənsubluq maskulinliklə üst-üstə düşmür.

Gender sistemləri müxtəlif cəmiyyətlərdə bir-birindən fərqlənir, amma hər hansı cəmiyyətdə bu sistemlər o mənada assimetrikdir ki, kişi və ona aid olan “kişi/maskulin” (xarakterin xüsusiyyətləri, davranış modeli, ixtisas v s.) əlamətlər ilkin, mühüm və üstün sayılır; qadın və “qadın/femin” əlamətlər isə ikinci dərəcəli, qeyri-mühüm və sosial nöqteyi-nəzərdən asılı hesab olunur. Genderin mahiyyəti ziddiyyət və fərqləndirmədir. Gender sistemi insana cinsin-

dən asılı olaraq ünvanlanmış assimetrik mədəni qiymət və gözləmələri əks etdirir. Müəyyən dövrdən başlayaraq sosial müəyyənləşdirilmiş xasiyyətnamənin iki gender növünün olduğu demək olar ki hər bir cəmiyyətdə bir bioloji cinsə ikincidərəcəli sayılan sosial rol aid edilir. Bu sosial rolun nə olduğunun əhəmiyyəti olmur: ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə o müxtəlif ola bilər; lakin qadına aid edilən və qabaqcadan onun üçün müəyyən edilənlər ikinci dərəcəli kimi qiymətləndirilir. Vaxt keçdikcə sosial normalar dəyişir, gender assimetriyası isə olduğu kimi qalır.

Ədəbiyyat:

1. Ализаде А.А. Половой диморфизм и психологические проблемы формирования личных взаимоотношений// Автореферат докторской диссертации. Баку, 1974

2. Майерс Д. Социальная психология. Санкт-Петербург, 2000

3. Шон Берн. Гендерная психология. Санкт-Петербург, 2001

4. Кон И.С. Ребенок и общество. Москва, 1998

5. Репина Т.А. Анализ теорий полоролевой социализации в современной западной психологии// Вопросы психологии, 1987, №4, с.15–25

6. Maccoby E.E. Psychology and gender differences / Stanford University. 1995

7. Zimbardo P. Psychology and your life. University of California. 1999

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
ГИНДЕРСКИЙ ПРОБЛЕМЫ**

АБСТРАКТ

В последние десятилетия, люди начали обращать больше внимания на классификации мужчин и женщин. Потому что они сосредоточены на поведении «маскулина» или «Фемина», а также акцент на формировании норм и ролей. Первый психолог ссылавшийся на женских психологических симптомов в какой-то степени является автор психоанализа Зигмунд Фрейд описавший женщину как “униженный мужчина”. Карл Юнг, Карен Хорни, Альфред Адлер, Эрик Эриксон, Берн, Шон и некоторые западные психологи в какой-то степени обратили внимание на психологическое развитие женщин. В азербайджанской психологи профессор Абдул Ализаде первый раз обратил внимание на психологический половой диморфизм. В последние десятилетия психологи, для того, чтобы придать широкий смысл используют слово «гендер», а не «пол». Пол конкретно показывает человек женщина или мужчина, а так же его биологический статус. Гендер строится как социальный модель, определяющий состояние женщины и мужчины в институте (семье, политических структурах, экономике, культуре, образовании и т.д.). Суть гендерного конфликта в зависимости от гендерной системы с человеческой точки зрения отражает ассиметричные культурные цены и ожидания.

**THE PSYCHOLOGICAL ASPECTS
OF THE PROBLEM OF GENDER**

ABSTRACT

In recent decades, people have started to pay more attention to the classification of men and women. Because our attention and behavior is directed to norms and roles as “masculine” and “Femina” by them. At the first time psychologist, author of psychoanalysis Sigmund Freud explored the woman’s psychological symptoms and he described woman as a “humiliated man”. Carl Jung, Karen Horni, Alfred Adler, Erik Erikson, Bern Son as some West-

ern psychologists development of women's paid attention to development of women's in certain extent. Professor Abdul Alizadeh paid attention to aspect of the sexual dimorfizm for the first time in Azerbaijan psychology.

In recent decades, psychologists use «gender» instead of «sex» . The sex reports that is woman or man and shows biological status of the same man. Gender is established as the social model in society and its institutions (family, political structures, economy, culture and education, etc.) to determine the status of man and woman. The essence of gender is in its conflict and diversity. The gender system reflects asymmetric culture price and expectations.

Məqalə ADPU-nun yaş və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №13)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 15 aprel 2014-cü ildə daxil olmuşdur

EMOSIONAL TÜKƏNMƏNİN NETQATİV NƏTİCƏLƏRİ VƏ EMOSIONAL TÜKƏNMƏ ZAMANI PSIXOLOJİ YARDIM HAQQINDA

Vəfa NAĞIYEVA

*Bakı Dövlət Universiteti, Gender və
tətbiqi psixologiya kafedrası,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: gorchu@mail.ru*

Açar sözlər: emosional tükənmə sindromu (ETS), sosionomik peşə, neqativ nəticələr, psixoloji yardım, ETS-in profilaktikası.

Ключевые слова: синдром эмоционального выгорания (СЭВ), социномические профессии, негативные последствия, психологическая помощь, профилактика СЭВ.

Key words: burnout syndrome, socionomic occupations, negative consequences, psychological care, and prophylaxis of burnout syndrome

Əvvəlki məqalələrimizdə emosional tükənmə sindromu (ETS) anlayışı və sindromun öyrənilmə tarixi, formalaşma modelləri, inkişaf mərhələləri və simptomları məsələləri, sindromun pedaqoqlarda və digər sosionomik peşə nümayəndələrində yaranmasına təsir göstərən amillər araşdırılmışdır. Xüsusi vurğulanmışdır ki, sindrom dünya psixologiya elmində nisbətən yeni, ən az öyrənilmiş aktual problemlərdəndir və problem Azərbaycanda öyrənilməmişdir. (1,2). Bu məqalədə emosional tükənmənin netqativ nəticələri və emosional tükənmə zamanı

psixoloji yardım məsələlərinə baxılır.

Əgər işçidə emosional tükənmə formalaşarsa, bu mütləq neqativ nəticələrə gətirib çıxarır, onların arasında fərdi (psixi adaptasiyanın və somatik sağlamlıq vəziyyətinin pozuntuları), peşə (iş effektivliyinin azalması) və şəxsiyyətlərarası (başqa insanlarla işdənkənar qarşılıqlı təsirin pozulması) fəsadları ayırd etmək olar.

ETS-in məsrəflərinin başqa təsnifatları da mövcuddur. S.Kahill onları 5 kateqoriyaya ayırır: fiziki (somatik sağlamlıq pozuntuları), emosional (psixi sağlamlıq

pozuntuları və digər psixoloji dəyişikliklər), şəxsiyyətlərarası, davranış və istiqamətverici (16). İstənilən halda, məhz ETS-in neqativ nəticələri bu problemin öyrənilməsinin vacibliyini və xüsusilə onun effektiv həlli yollarının axtarışı məsələlərini meydana çıxarır.

Fiziki sağlamlıqla bağlı problemlərə, məsələn: baş ağrıları, mədə-bağırsaq traktı pozuntularını aid edirlər (16). Tükənmənin ürəyin işemik xəstəliyinin risk amillərinə (ümumi xolesterin, aşağı sıxlığa malik lipoproteinlər, qlükoza, triqlitseridlər, sidik turşusu və elektrokardioqrafik dəyişikliklər) neqativ təsiri də elmi ədəbiyyatda göstərilmişdir. Başqa bir tədqiqatda aşkar edilmişdir ki, kişilərdə tükənmə qanında xolesterinin məzmun dəyişilmələrindən əvvəl gəlmişdir; bu isə 2-3 il sonra müşahidə edilmişdir. Qadınlarda isə qan lipidlərinin (xolesterin və triqlitseridlər) dəyişilmələri emosional tükənmə ilə pozitiv, fiziki yorğunluqla neqativ korrelyasiyaya girir (22). ETS zamanı leykositlərin adgeziya/aqreqasiya səviyyəsi yüksəlir, bu isə kapillyarların mexaniki pozulması ilə bağlıdır (18), hipotalamus-hipofiz-böyrəküstü

sistemində tənzimlənmənin pozulması qeyd edilir.

ETS-in müxtəlif psixi pozuntularla və psixi fəaliyyətin başqa xoşagəlməz dəyişiklikləri ilə əlaqəsi göstərilir. Psixi sağlamlığın pisləşməsi yüksək dərəcədə yorulma ilə yuxusuzluq, öz ləyaqətinin aşağı düşməsi hissi, depressiya, qıcıqlandırıcılıq, əlacsızlıq və ya həyəcanla səciyyələnir (5; 6). ETS zamanı “hisslərin kütləşməsi”, şəxsiyyətin emosional sferasının daralması və kasadlaşması, öz emosiyalarını nəzarətdə saxlamaq və tənzimləmək qabiliyyətinin zəifləməsi – emosional natarazlıq duyğusunun inkişafı, münaqişəlilik səviyyəsinin yüksəlməsi, iradi keyfiyyətlərin və şüurlu özünə-nəzarət qabiliyyətinin zəifləməsi də müşahidə olunur (11; 18; 27). Habelə, ETS-i “suisidalöncəsi halət” kimi qiymətləndirmə imkanı haqqında məlumatlar da vardır (30).

Tıdqiqlatların birində ETS fonunda psixomotor sferada dəyişikliklər – çeviklik, dözümlülük və koordinasiya göstəricilərinin pisləşməsi təsvir edilmişdir. Sensor sferada ekstero və interospektiv duyğusalığın hiss olunacaq dərəcədə aşağı düşməsi müşahidə olunur (17).

ETS həmçinin işçilərin fiziki və psixi sağlamlığına vasitəli şəkildə – intensiv siqaret çəkməklə, narkotik və alkoqoldan istifadə etməklə – neqativ təsir göstərir (7).

Tükənmənin peşə fəaliyyətinə neqativ təsiri bu fenomenin tərifinin özünə qismən daxil edilmişdir. ETS müştərilərə işə, təşkilata və ya özünə neqativ münasibətin əmələ gəlməsi ilə bağlıdır. Kahill bunu “tükənmənin istiqamətverici nəticələri” adlandırır (16). Tükənmə sindromu insanın motivasiya sferasının bütün aspektlərinə təsir göstərir, motivasiyanın balanslaşdırılmış strukturunun və onun komponentləri arasında harmonik nisbətin pozulmasına – strukturun dezintegrasiya dərəcəsinin yüksəlməsinə, elementlərin rolunun yenidən bölüşdürülməsinə və onlardan bir neçəsinin ümumi motivasiya sistemindən çıxmasına təsir göstərir (13; 25).

Tədqiqatlar göstərir ki, məhsul sosionomik peşələrin işçiləri üçün öz həyatından və işindən yüksək narazılıq səviyyəsi xarakterikdir. Bu işə həmin kontingentin ETS-in inkişafına meyilliliyinə dəlalət edir. Maraqlıdır ki, Cekson və Maslaç tədqiqatlarında insanlarla daimi

ünsiyyətlə bağlı olan peşə əməkdaşlarının həyat yoldaşlarının da onların işinə neqativ münasibət bəslədiyini göstərmişlər (22).

Tükənmənin inkişaf etdiyi sosionomik peşə işçiləri tez-tez işi atıb gedəcəklərini deyirlər. Cekson və onun həmkarları aşkar etmişlər ki, müəllimlər arasında iş yerini buraxmaq arzusu tükənmənin hər üç komponentinin səviyyəsi ilə – hər şeydən əvvəl əldəndüşmə ilə – əhəmiyyətli dərəcədə bağlıdır. Həmçinin komponentlərin işdən yayınmaların miqdarı ilə əlaqəsi barədə də məlumatlar vardır (22).

İşçidə ETS-in formalaşması onun əhatəsindəkilərlə münasibətlərində də özünü göstərir – işdə də, işdən kənar da. Maslaça görə, emosional tükənmə yaşayan insanlar öz həmkarlarına neqativ təsir göstərirlər, belə ki, onlar şəxsiyyətlərarası çoxlu münaqişələrə səbəb olurlar, eləcə də iş tapşırıqlarını pozurlar. Beləliklə, tükənmə “kontaqioz” ola bilər və işdə qeyri-rəsmi qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə yayıla bilər. Şəxsiyyətlərarası fəsadlar müştərilər və həmkarlarla ünsiyyətin tezliyini və keyfiyyətini də, ictimai yerlərdə görsənmək arzularını da ehtiva edir.

N.Y.Vodopyanovanın fikrincə, peşə tükənməsi ailə münəqişələrini, yaxınlarla qarşılıqlı münasibətlərin pozulmasını da tez-tez təhrik edir (8). İşdə tükənmə ilə işdənkənar münəqişələrin əlaqəsini başqa müəlliflər də, məsələn, Cekson, Maslach da göstərmişlər.

Aparılan araşdırmalara yekun vuraraq, qeyd edək ki, fasilitat (ing. facilitate kömək etmək, asanlaşdırmaq, imkan yaratmaq) peşə işçilərinin fəaliyyəti daimi psixosomiyal gərginliklə müşayiət olunur (15; 28) və bu, additiv davranış, işdə münəqişə kimi fenomenlərlə sıx bağlı olan emosional tükənmə sindromunun da daxil olduğu ciddi psixoloji problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır (14; 19; 21;). Bütün bunlar öz növbəsində müxtəlif psixosomatik və nevroitik pozuntuların (10), eləcə də alkoqolizmin inkişafı üçün zəmin yaradır (4).

Beləliklə, empirik məlumatlar göstərir ki, ETS bir sıra elə neqativ nəticələr doğurur ki, həmin nəticələr, əvvəlki məqalədə qeyd etdiyimiz kimi, işçilərin özləri üçün də, əhatəsində olduqları insanlar üçün də, işlədikləri təşkilatlar, bütövlükdə cəmiyyət və dövlət üçün də təhlükəli olur.

Belə olan halda emosional tükənmənin mahiyyəti, strukturu və formalaşmasının risk amillərinin öyrənilməsi onun profilaktikası, erkən üzə çıxarılması və vaxtında korreksiyası üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış tədbirlər sisteminin yaranmasına kömək etməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir sistemin yaradılması peşəkardan daimi şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin tələb olunduğu fəaliyyət növlərində (təhsil, səhiyyə, sosial yardım və s.) daha aktualdır (24).

Q.A. və V.V.Makarovlar təsdiq edirlər ki, ETS zamanı profilaktik və müalicəvi tədbirlər çox şeydə oxşardır: bu sindromun inkişafından qoruyan bir şey həmin sindromun müalicəsində də istifadə oluna bilər. Bu tədbirlər stressorun təsirinə yönəlməlidir: iş gərginliyinin götürülməsinə, peşə motivasiyasının yüksəldilməsinə, sərf edilmiş cəhdlərlə alınan rəğbətləndirmə arasında balansın yaradılmasına.

L.S.Çutkonun fikrincə, ETS-lə mübarizə tədbirlərini üç səviyyəyə bölmək olar:

1) fərdi səviyyə-davranışın adaptiv formalarının əmələ gəlməsində, tükənmənin təzahürlərinin korreksiyasında işçiyə yardım;

2) şəxsiyyətlərarası səviyyə – işçinin qarşılıqlı əlaqədə olduğu insanlarla (həmkarlar, müştərilər, tələbələr və s., ailə üzvləri) qarşılıqlı münasibətlərin korreksiyası;

3) təşkilati səviyyə – işdə psixoloji iqlimin optimallaşdırılması, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması (31).

Fərdi səviyyə tədbirlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

– stressi idarə etmək vərdislərinin yaxşılaşdırılması: böhranlı hadisədən sonra müzakirə, risk qrupları arasında xüsusi proqramların aparılması (məsələn, müəllim və həkimlər üçün Balint qrupları) (7);

– relaksasiya texnikalarına öyrədilmə (proqressiv əzələ relaksasiyası, autogen məşqlər, özünütələqin, meditasiya) (12; 9);

– iş frustrasiyasının yeni əməkdaşları adekvat şəkildə işə qoşmaq yolu ilə profilaktikası (özünü doğrultmayan və yüksəldilmiş (şişirdilmiş) gözləntilərin azaldılması) (29);

– əməkdaşların tükənmə, tükənmənin səbəbləri, peşə fəaliyyətinin gerçəkləşdirilməsində tipik çətinliklər və s. haqqında informasiya almasına, işçilərə psixoloji problemlər üzrə məsləhətlərin verilməsinə istiqamətlənmiş maarifləndirmə (3);

– fiziki məşqlər, adekvat yuxu, müntəzəm istirahət və s.;

– işlə bağlı olmayan digər maraqların (qənaətbəxş sosial həyat, başqa peşə nümayəndələri olan dostlarla ünsiyyət, yalnız peşəyə aid deyil, digər hansısa bir yaxşı ədəbiyyatı oxumaq, zövq verən xobb) həyata keçirilməklə yayılması (30);

– peşə fəaliyyətinin şəxsi həyatdan ayrılması (işdən kənar işi hətta düşünməmək, ondan tamamilə ayrılmaq);

– şişirdilmiş gözləntilərdən (həmişə qalib olmaq, işdə müsbət nəticələrə tez nail olmaq) imtina;

– öz üzərinə təhsilalanın (pasiyentin, müştərinin) üzərinə götürdüyü məsuliyyətdən artıq məsuliyyət götürməkdən imtina;

– yeni təcrübəyə açıqlıq.

Şəxsiyyətlərarası səviyyə tədbirləri aşağıdakıları ehtiva edir:

– stabil partnyorluq münasibətlərinin, sosial münasibətlərin möhkəmləndirilməsi və dəstəklənməsi;

– seminarlarda, konfranslarda iştirak, yeni həmkarlarla görüşlər, təcrübə mübadiləsi, peşə qrupunun işində işlə bağlı yaranmış şəxsi problemlərin müzakirəsinə imkan verən iştirak, həmkarlardan və digər

referent qruplardan sosial dəstəyin alınması (30).

Nəhayət, ETS-in profilaktikası üzrə təşkilati tədbirlər aşağıdakıları nəzərdə tutur:

– əməkdaş seçiminin yaxşılaşdırılması;

– kollektivə rəhbərlik etmək üslubunun yaxşılaşdırılması, əməkdaşlara dəstək vermək;

– məsuliyyətin bölüşdürülməsi, işçilərin vacib qərarların qəbul edilməsinə cəlb olunması, onların qarşısında real məqsədlərin qoyulması;

– əməkdaşların seyntnot situasiyasına düşməsinə istisna etmək;

– iş gərginliyinin azaldılması;

– sərflənən səylərlə əldə edilən rəğbətəndirmələr arasında balansın bərpa edilməsi, işçilərin xidmətlərinin tanınmasının təmin edilməsi;

– əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, kollektivdə yaranan münasibətlərin optimallaşdırılması;

– “sağlam işçi əhatəsinin” yaradılması və dəstəklənməsi;

– müntəzəm peşəkar-tibbi, psixoloji monitorinq. Qeyd etmək lazımdır ki ETS simptomlarının erkən diaqnostikası ən vacib profilaktik alətdir, bu alət ETS-in ilk

əlamətlərini üzə çıxarmağa, onun inkişafının qarşısını almaq üzrə gələcəkdə ölçü götürməyə imkan verir (7);

– iş və istirahətin vaxtlı-vaxtında növbələşməsi (iş prosesi normal təşkil edildikdə), praktiki işlə təlimin, tədqiqatların əlaqəsi, habelə digər təşkilati tədbirlər də işçilərdə ETS-in profilaktikası və korreksiyasına imkan yaradır (30).

Cekson qeyd edir ki, ETS-in etioloji amilləri və sindromun nəticələrinin müəyyən zaman ərzində bir neçə dəfə öyrənilməsi onun diaqnostikasının keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa imkan verir. Onun fikrincə, belə yanaşma nəinki ETS-i daha yaxşı diaqnozlaşdırmağa, onun komponentləri arasında səbəb-nəticə əlaqələrini dəqiq müəyyənləşdirməyə, konkret pasiyentin terapiyasını necə təshih etməyə, həm də bu fenomeni daha dolğun öyrənməyə imkan verir. Eyni zamanda, pasiyenti onda sindromun yaranmasına səbəb olan amilləri təfəssilatı ilə öyrənməklə keyfiyyətli və dərinlən tədqiq etmək ETS-in inkişafının qarşısını almağa qabil olan metodları başa düşməyə kömək edə bilər.

Yuxarıda göstərilənləri ümumiləşdirərək qeyd edək ki, ETS-in simptomlarının əksəriyyəti spesifik deyil. Bu baxımdan, ETS-in diaqnostikası zamanı integrativ, fənlərarası yanaşma və pasiyentlə, həkim-terapevt, psixiater və psixoloq arasında yaxşı kooperasiyanın olması zəruridir. Eyni zamanda, ETS üzə çıxarılarəkən aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

– tükənmə simptomlarının, yuxu pozulmalarının, somatik şikayətlərin olması, onların növbəliliyi və əhəmiyyətli həyat dəyişikliklərilə, ailədə və işdə münaqişə situasiyalarıyla zaman etibarilə qarşılıqlı əlaqələri;

– astenik simptomokomplekslə müşayiət oluna bilən, yaxud pasiyentin vəziyyətini pisləşdirə bilən əvvəllər olmuş və hazırda da olan xəstəlikləri (xroniki somatik, infeksiyon xəstəlikləri);

– sosial və peşə anamnezi (potensial stressogen amillərin olması, şəxsi və peşəkar həyata neqativ təsirlərin uçuotu);

– siqaret çəkmək, alkoqol və dərmanlardan (antidepressantlar, transkvilizatorlar və s.) istifadə;

– somatik tədqiqatların və laborator analizlərin məlumatları;

– Psixi status, komorbid psixi pozuntuların olması;

– Psixometrik test yoxlamalarının (ETS-i aşkar etmək üçün sorğuların istifadəsi) nəticələri (7).

Biz də gələcək araşdırmalarımızı, qeyd olunanları nəzərə almaqla, məhz bu istiqamətdə davam etdirməyi düşünürük və sosionomik peşələrdən olan bir zümrəyə aid insanlarda – orta və ali məktəb müəllimlərində emosional tükənmə sindromu problemlərini müqayisəli şəkildə tədqiq edəcəyik.

Ədəbiyyat:

1. “BURNOUT” – “emosional tükənmə” sindromu anlayışı və öyrənilmə tarixindən // DİRÇƏLİŞ XXI əsr, Bakı, 2013, s. 401-408

2. Emosional tükənmə sindromunun formalaşma modelləri, inkişaf mərhələləri və simptomları, // DİR-

ÇƏLİŞ – XXI əsr, Bakı, 2013, s. 214– 224

3. Абрамова Г.С. Практическая психология. М.: Дело, 2000, 124 с.

4. Бердяева И.А., Войт Л.Н. Синдром эмоционального выгорания у врачей различных специаль-

ностей // Дальневосточный медицинский журнал, 2012, № 2. с.117–120

5. Василенко А.Ю., Михальская, Л.В. Личностные факторы профилактики эмоционального выгорания в процессе профессиональной самоактуализации эгоистов и альтруистов// Хабаровск: Изд. ДВГГУ, 2009, с.74-81

6. Василенко А. Ю. Самоактуализация личности как фактор профилактики синдрома эмоционального выгорания // Вектор науки ТГУ. № 1(4), 2011. с. 35–39.

7. Weber A., Jaekel-Reinhard A. Burnout syndrome: a disease of modern societies // Occupational medicine, 2000, vol.50(7), p.512-517.

8. Водопьянова Н.Е. Профессиональное выгорание и ресурсы его преодоления. СПб.: Питер, 2003, 264 с.

9. Волкова Т.И., Бородкина М.В. Об организации психологической профилактики синдрома профессионального выгорания у педагогов. // Сборник научных статей. Проблемы исследования синдрома «выгорания» и пути его коррекции у специалистов «помогающих» профессий (в ме-

дицинской, психологической и педагогической практике). Курск, 2007. с. 33–35

10. Гиндикин В.Я. Соматогенные и соматоформные расстройства: справочник. М.: Триада, 2000, 256 с.

11. Гордиенко Ш.А. Психолого-педагогическая подготовка к выполнению оперативно-служебных задач в экстремальных условиях // Психопедагогика в правоохранительных органах, 2006, №1 (25), с. 12–18.

12. Громкова М.Т. Психология и педагогика профессиональной деятельности. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003, 415 с.

13. Дарьялова В.А. К вопросу о профилактике синдрома выгорания // Сборник научных статей. Проблемы исследования синдрома «выгорания» и пути его коррекции у специалистов «помогающих» профессий (в медицинской, психологической и педагогической практике). – Курск, 2007. – С. 51 - 54.

14. Дороженкин И.Н. Синдром хронической усталости // Врач. 2001, № 4. с. 19-22.

15. Дубова Т.Г., Попов И.А. Результаты психодиагностического исследования степени вы-

раженности синдрома эмоционального выгорания среди медицинских работников Тульской области // Вестник новых мед. технологий. 2007, Т. XIV, № 1. с. 157–159.

16. Kahill, S. 1988. Symptoms of professional burnout: A review of the empirical evidence. *Canadian Psychology*, 29: 284–297.

**О НЕГАТИВНЫХ ПОСЛЕДСТВИЯХ
ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ И ВОПРОСАХ
ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ ПРИ
ЭМОЦИОНАЛЬНОМ ВЫГОРАНИИ**

АБСТРАКТ

В статье рассматриваются негативные последствия эмоционального выгорания у представителей социэкономических профессий, в том числе у педагогов. В ней анализируются вопросы профилактики и принципы коррекции этих последствий, подчеркивается необходимость создания систем мероприятий в данном направлении. В статье приводится уровневая классификация мероприятий (мероприятия индивидуального, межличностного и организационного уровней) по профилактике СЭВ и указываются на компоненты, входящие в эти уровни, также рассматриваются вопросы симптомов СЭВ.

**ABOUT THE NEGATIVE CONSEQUENCES OF EMOTIONAL
BURNOUT AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT
ISSUES IN CASE OF EMOTIONAL BURNOUT**

ABSTRACT

This article describes the negative consequences of emotional burnout among representatives of socio-economic occupations including the teachers. The article analyzes the prophylaxis issues and correction

principles of such consequences, the importance of creation the activity systems in this direction is highlighted. The article provides the tier classification of activities (the activities of individual, interpersonal and orgaizational levels) of the burnout profylaxis and components including these levels are observed as the questions of emotional burnout syndrome symptones.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №7)

*Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 15 yanvar 2014-cü ildə daxil olmuşdur*

**ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА
МОРСКИХ ОФИЦЕРОВ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР УСПЕШНОГО
ВЫПОЛНЕНИЯ ПОСТАВЛЕННОЙ ЗАДАЧИ**

Н.Сафронова

*Азербайджанское Высшее Военно-морское
училище, кафедра «Военно-морских
дисциплин», докторант АГУ
E-mail: nata.safronova@gmail.ru*

Açar sözlər: hərbi psixolojiya, psixoloji hazırlığın üsulları, hərbi qulluqçu şəxsiyyətinin psixologiyası, professionalpsixoloji hazırlıq.

Ключевые слова: *военная психология, методы психологической подготовки, психология личности военнослужащего, профессиональная психологическая подготовка.*

Key words: *military psychology, methods of psychological preparation, psychology of officer's personality, professional psychological readiness*

Аннотация: в статье указываются основные объекты, предмет, главная цель и задачи военной психологии, рассматриваются пути, средства, формы и методы общей, специальной и целевой психологической подготовки морских офицеров для успешного выполнения поставленной задачи.

В настоящее время психология – это наука, изучающая закономерности функционирования психики человека, формирования и развития психических явлений личности и коллектива. [1]

Особый характер воинской деятельности послужил возникнове-

нию и развитию самостоятельной отрасли психологической науки, получившей название военная психология. Она изучает закономерности проявления психики (психологии) военнослужащего и воинских коллективов в условиях воинской деятельности и тесно связана с другими отраслями психологической науки. Своеобразие профессиональной деятельности военных моряков вносит в нее ряд особенностей. Психологи-исследователи Военно-морских сил изучают закономерности проявления психики военнослужащих при решении различных боевых, вахтенных

и других задач в условиях длительного похода, при нахождении в базе и др.

Объектами военной психологии выступают:

1. Психология личности военнослужащего.

2. Психология воинского коллектива.

3. Факторы, влияющие на функционирование (развитие) психологии личности и воинского коллектива (развивающие личность и коллектив).

Предметом военно-психологических исследований являются:

1. Закономерности функционирования психики военнослужащего и психологии воинского коллектива.

2. Тенденции формирования и развития психики воина и психологии воинского коллектива в ходе учебно-воспитательного процесса и боевой (служебно-боевой, вахтенной) деятельности.

Главной целью военной психологии является выработка практических рекомендаций по наиболее эффективному использованию механизмов психики военнослужащих и психологии воинского коллектива в процессе профессиональной подготовки и морально-психологического обеспечения всех видов деятельности военно-морских по-

дразделений, частей и соединений.

Для достижения поставленной перед ней главной цели военная психология решает следующие **задачи**:

1. Выявление психологических аспектов боевой, вахтенной, учебной и другой деятельности военнослужащих и воинских коллективов.

2. Определение психологических особенностей личности военнослужащего в интересах его подготовки к выполнению своих функциональных обязанностей в различной обстановке (в различных условиях боевой, вахтенной и др. деятельности).

3. Изучение психологии воинского подразделения с целью определения наиболее эффективных путей управления им.

4. Анализ влияния условий боевой, вахтенной и др. деятельности на психику военнослужащего и воинского коллектива.

5. Разработка психологических основ обучения и воспитания военнослужащих.

6. Исследование закономерностей психологической подготовки личного состава к действиям в современных условиях боевой деятельности и др.

Специфическим, сложным видом человеческой деятельности высту-

пает воинская деятельность и в частности, профессиональная деятельность военно-морского офицера. Она особенно глубоко влияет на личностную сферу военнослужащего, формирование его психического мира. [3]

Профессиональная деятельность офицера ВМС в системе военного психолого-педагогического знания рассматривается в двух аспектах: военно-специальном и военно-административном.

В военно-специальном аспекте офицер выполняет мероприятия, направленные на решение своих функциональных задач (выполнение функциональных обязанностей). При этом профессиональный контакт с другими военнослужащими осуществляется на личностном уровне, где действуют психологические законы и психологические механизмы деятельности людей.

В военно-административном аспекте профессиональная деятельность офицера направлена на выполнение должностных обязанностей как командира (начальника) военно-морского подразделения. Среди его задач выделяются обучение, воспитание и психологическая подготовка подчиненных. В своей профессиональной деятельности офицер находится в психологической системе внутри-

коллективных отношений, динамика которых оказывает влияние на каждого из его членов.

Особое значение имеет учет человеческого фактора в современных сложнейших боевых системах. На корабле неправильные действия любого, даже рядового специалиста, могут иметь трагические последствия для всего экипажа. Первое, с чем сталкивается выпускник училища по прибытии на корабль, это не техника, находящаяся в его заведовании, а матросы и старшины подразделения, которых он должен обучать и воспитывать. Командуя подчиненными, офицер ежедневно решает практические задачи по управлению действиями подчиненных при обслуживании оружия и техники, обеспечении живучести корабля, выполнении приказов и распоряжений. При этом его командирская состоятельность во многом зависит от знания психических особенностей подчиненных и своих педагогических навыков и умений, при помощи которых он воздействует на их сознание и волю, стремления и мотивы в целях достижения максимального результата своей воспитательной и управленческой деятельности.

Потребность психологических знаний для корабельного офицера

объясняется тем, что он в первую очередь имеет дело с людьми. Ему необходимо понимать, каковы желания и возможности подчиненных, мотивы их поведения, ориентироваться в особенностях личности каждого моряка, его внутренней предрасположенности, эмоционально-волевой устойчивости, моральных установок, ценностной ориентированности, темперамента, характера, памяти, мышления. Без таких знаний при управлении деятельностью корабельного коллектива и отдельных моряков офицер будет действовать вслепую, методом проб и ошибок, на которые в сложных условиях корабельной службы он просто не имеет права, цена им – человеческие жизни. Не менее важно знать свои собственные достоинства и недостатки, особенности своей личности, понимать состояние собственной души и постоянно самосовершенствоваться.

Современные условия корабельной службы требуют от офицера не только личной смелости, решительности, высокого самообладания, но и умения командовать, управлять подчиненными, воздействовать на них приказом, советом, наставлением, личным примером. Для этого он должен правильно воспринимать и оценивать реальную обстановку в коллективе

подразделения, разбираться в особенностях общих установок и мнений, настроений и чувств. Именно этим задачам и соответствует система психологических знаний. [2]

Опираясь на фундаментальные положения психологии личности и воинского коллектива, командир подразделения обучает и воспитывает подчиненных, формируя личность профессионального воина. В процессе выполнения учебных и боевых задач в море он воздействует на психику подчиненных, на их восприятие, мышление, принятие решений на свои действия и поступки, одновременно продолжая учебно-воспитательный процесс. Особенно ярко это проявляется в стрессовых ситуациях – в бою и при борьбе за живучесть. Неумелое руководство чаще всего является результатом слабого знания психологических основ своей руководящей деятельности.

Каждому человеку присущ инстинкт страха. Если подчиненные живут в атмосфере неизвестности, если дисциплина на корабле или в воинском подразделении поддерживается главным образом репрессиями, то в такой обстановке инстинкт страха принимает угрожающие размеры и наносит серьезный ущерб боеспособности. Но, если командир относится к подчинен-

ным внимательно и заботливо, если они чувствуют себя сплоченными в единый, монолитный коллектив, тогда нет таких трудностей, которые они не в состоянии были бы преодолеть.

Моральная устойчивость – это естественный враг страха. Для поддержания устойчивого морального состояния на корабле или в боевом подразделении необходимо, чтобы военнослужащие знали все, что относится к их положению, даже если обстановка чрезвычайно тяжелая.

Настоящее противоядие страху – это дисциплина. Когда профессиональные приемы доведены до автоматизма, то в экстремальных ситуациях автоматизм, выработанный человеком, создает у него чувство уверенности. То, что правильно в отношении индивидуума, не менее правильно и в отношении целого коллектива. В данном случае обучение тоже становится средством вселения в людей уверенности путем согласования их действий. Так вырабатывается чувство солидарности.

Роль психологической подготовки морского офицера повышается по мере возрастания значимости человеческого фактора в современном бою. Современные средства поражения предъявляют исключительные требования к скорости реакции,

мышления, уровню внимания и другим психическим процессам человека, его эмоционально-волевой сфере. Знание существующего и потенциального уровня их развития позволяет офицеру проводить соответствующий отбор младших специалистов, готовить их для действий в экстремальных условиях посредством решения задач морально-психологического обеспечения.

Основные теоретико-методологические и практические положения военной психологии выступают базой и ориентацией в выборе офицером наиболее целесообразной модели, алгоритма и технологии учебно-воспитательной работы с подчиненными. Зная психологические механизмы девиантного (отклоняющегося) поведения морской офицер может эффективно строить работу по укреплению дисциплины и правопорядка среди своих подчиненных. Задача командира состоит в том, чтобы еще в ходе повседневной учебно-боевой подготовки и воспитания, предусмотреть и поставить личный состав в такие условия, в которых будут выработаны психологические качества, необходимые для успешного выполнения боевой задачи.

Психологическая подготовка морского офицера имеет свои пути, средства, формы и методы (ауто-

тренинг, накопление представлений о ситуациях боя и адаптация к ним, психокоррекция, психореабилитация и др.). Важно четко различать содержание общей, специальной и целевой психологической подготовки.

В ходе общей психологической подготовки, которая осуществляется в процессе обучения и воспитания, формируются необходимые для боя профессионально важные качества (мужество, героизм, храбрость и др.), которые должны соответствовать общим целевым установкам и требованиям, предъявляемым к личному составу.

Специальная психологическая подготовка менее связана с обучением и воспитанием и более приближена к самостоятельной психологической подготовке для выполнения поставленной задачи. Ей в большей мере присущи специфические методы (тренажи, идеомоторные тренировки, изучение основных признаков целей и др.). В ходе специальной психологической подготовки решаются вопросы по осо-

знанию боевой задачи и убеждению воинов в необходимости беспрекословного ее выполнения, по снижению элементов неизвестности в общей системе предстоящих действий, формируются и активизируются специфические качества необходимые для выполнения поставленной задачи. [3]

Целевая психологическая подготовка проводится перед выходом в море, вахтой, ведением стрельбы и т. д. Она наименее связана с обучением и направлена на подъем активности личного состава, мобилизацию его психики на выполнение поставленной задачи.

Высокий уровень психологической подготовки морского офицера позволит ему избежать ошибок в ходе своей военно-профессиональной деятельности, значительно повысить эффективность морально-психологической и профессиональной подготовки подчиненного личного состава и обеспечить успешное выполнение служебных, вахтенных и боевых задач.

Литература:

1. Амелин В.Я. Психология и педагогика профессиональной деятельности. Москва, МВИФПСРФ, 2003.

2. Броневицкий Г.А., Ладнов С.Н. Психопедагогика командира кора-

бельного подразделения. Санкт-Петербург, ВМШ, 2006.

3. Маклаков А.Г. Психология и педагогика. Военная психология. Учебник для вузов. Питер, 2004.

4. Əliyev N.A., Gözəlov S.S. Hərbi tərbiyənin pedaqoji aspektləri. Bakı, AAHDM, 2006.

5. Əliyev N.A., Gözəlov S.S. Hərbi qulluqçularla fərdi-psixoloji hazırlığın aparılması metodikası. Bakı, AAHDM, 2003.

DƏNİZÇİ ZABİTLƏRİN PROFESSIONAL PSIXOLOJİ HAZIRLIĞI QOYULMUŞ TAPŞIRIQLARIN NAİLİYYƏTLİ HƏLLİNİN VACİB AMİLİ KİMİ

Məqalədə hərbi psixologiyanın əsas obyektləri, predmeti, məqsəd və tapşırıqları göstərilir, qoyulan tapşırıqların məharətlə yerinə yetirilməsi üçün dənizçi zabitlərin ümumi, xüsusi və məqsədyönlü psixoloji hazırlığının yolları, vasitələri, forma və üsullarına baxılır. Müasir dəniz döyüşündə insan faktorunun daha çox artması və onun dənizçi zabitlərin psixoloji hazırlığında rolu ətraflı göstərilmişdir. Xüsusi psixoloji hazırlığın qoyulmuş döyüş tapşırıqlarının həllində təlim və tərbiyə arasındakı bağlantılar təhlil edilmiş, xüsusi üsullarla döyüş tapşırıqlarının həlli yollarının dərk edilməsi, gələcək fəaliyyət sistemində qeyri-müəyyənlik elementlərinin azaldılması əks edilmişdir.

PROFESSIONAL PSYCHOLOGICAL PREPARATION OF NAVAL OFFICERS AS A BASIS FOR SUCCESSFUL PERFORMANCE OF THE TASKS

This article outlines the main objects, the subject, the aim and tasks of military psychology, discusses ways, means, forms and methods of general, special and targeted psychological training of naval officers for successful executions of the tasks. The increase of the human factor in modern naval battles and its role on the psychological preparation of naval officers were shown detailed. Connections of special psychological preparation with training and education for the solution of the war tasks were analyzed, understanding of solving the war tasks with special methods, reduction the uncertainty elements in the future action systems were described.

*Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №7)
Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 15 yanvar 2014-cü ildə daxil olmuşdur*

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЭТНИЧЕСКОГО САМОСОЗНАНИЯ

Джамиля Гусейнова

*Диссертант кафедры социальной
и педагогической психологии*

Бакинского Государственного Университета,

Баку, Азербайджан

E-mail: h_jamilya@mail.ru

Açar sözlər: etnik özünüdərk, məsələ, tədqiqat, şəxsiyyət, mədəniyyət, təcrübə, elm

Ключевые слова: Этническое самосознание, проблема, исследование, личность, культура, опыт, наука

Key words: ethnic identity, problem, research, personality, culture, experience, science

Проблемы этнического самосознания обусловлены целым комплексом обстоятельств, лежащих в различных плоскостях современного многокультурно представленного человеческого сообщества в контексте процесса всемирной глобализации.

Во-первых, проблема этнического в личности созвучна проблемам современного бытия человека, науки, культуры, общества – бытия динамичного, изменчивого, ориентированного на постоянные новации.

Во-вторых, необходимость обсуждения проблемы этнического самосознания обусловлена принципиально новой ролью этнической образующей в процессе социаль-

ной эволюции, связанной с глобальными изменениями, произошедшими в мире.

В-третьих, научный интерес к проблеме этнического самосознания в условиях этнического многообразия вызван активным развитием системы отношений взаимодействия в мире, открывающей новые границы общения, изменяющей картину мира человека в целом, процессы идентификации и самоидентификации и прежде всего этнического самоопределения.

Характер реальных межэтнических взаимоотношений в ситуации четко осознаваемой полиэтничности социума диктует новый уровень осознания этнического прошлого, настоящего и будущего

своего этноса, а активно осуществляемые интегративные процессы в современном пространстве существования этносов вызывают необходимость поиска иных форм организации и функционирования компонентов этнического самосознания.

В-четвертых, научный интерес к изучению проблемы этнического самосознания в поликультурной среде связан с тенденцией интеграции различных областей научного знания

В-пятых, сложившаяся в современной психологии система структурирования этнического самосознания уже не может эффективно выполнять основную функцию – способствовать формированию более четкой и индивидуализированной идентичности через принадлежность к этнической группе, поскольку сам этнос, прежде всего, как психологическая общность, в современном поликультурном пространстве значительно расширил свои очертания. Интенсивные социальные изменения, в том числе в сфере этнических процессов, отражаются в плоскости психологических состояний и переживаний человека. Установленное деление мира на этнические культуры размывается в мировом обществе, этот процесс в первую очередь

затрагивает саму личность: ее ценности, потребности, самосознание, модели поведения. Личность все больше приобретает возможность реализации своих этнических представлений, которые являются результатом ее индивидуального опыта, включающего не пассивное усвоение некоторых норм и требований определенного этноса, а творческое преобразование внутри личности. Другими словами, личность должна найти способы и механизмы, которые позволят ей не просто однажды решить для себя вопрос этнической принадлежности, а осознанно подходить к реализации этнической идентичности в соответствии со своими потребностями, целями, интересами и смыслами, задаваемые средой в каждодневной практике взаимодействия с другими и миром (1).

Таким образом, возникает проблема функционирования этнического самосознания личности на разных этапах жизненного пути, в разных этнокультурных средах. Проблема исследования заключается в новом теоретическом осмыслении и эмпирическом изучении этнического самосознания личности и психологических закономерностях его функционирования в пространстве полиэтничного мира, обеспечивающих преобразование

этнических норм, образцов и моделей поведения в индивидуализированный опыт личности в пространстве этнического бытия.

Полиэтничность современного мира, являясь усложняющим и мотивирующим гносеологическим фактором разработки темы, делает обоснованным и актуальным выделение этнического самосознания в качестве объекта психологического исследования, рассматриваемом в широком междисциплинарном контексте, с учетом кризисного состояния традиционной методологии психологической науки (2).

Проблема этнического самосознания, постоянно актуальная в ее постановке и разработке, в разных исторических ситуациях получала неодинаковые акценты в различных областях научного знания: философии, социологии, психологии, культурологии, истории, этнографии, антропологии.

Особенно активно разработка основных идей о структуре, функциях, этапах формирования этнического самосознания осуществлялась во второй половине XX столетия, где понятие «этническое самосознание» раскрылось одновременно и целостным, интегративным, и неоднородным, многомерным психологическим феноменом, который рассматривался в качестве струк-

турного компонента личности, оказывающего влияние на ее представление о себе, иерархию ценностей, стиль поведения и образ жизни. Многочисленные исследования, проводимые учеными разных поколений психологической науки, показали многомерность этнического самосознания, в котором сосуществуют, дополняя друг друга, различные социальные и личностные представления, порожденные разными структурными характеристиками данного феномена. Целостность этой системы представлений, являющаяся важнейшим условием ее существования, учеными не подвергается сомнению. Однако вопрос о том, что же лежит в основе этой целостности и позволяет сохранять возможность собственной актуализации в многокультурном пространстве, где этнические значения объектов мира все более размываются, остается открытым. В связи с этим встает вопрос о смысловой нагрузке феномена этнического на понятийном уровне при выделении в его характеристике структурно-содержательной, функциональной и процессуально-формирующей сущности как отражения особой формы культурно-исторического процесса. При этом необходимо помнить, что сущность функцио-

нальной нагрузки самого феномена этнического самосознания как формы осознания себя представителем определенной этнической группы сохраняется, но меняются характеристики его функционального действия. Структурно-содержательные характеристики этнического самосознания также активно меняются. Кроме того, представляется, что в современном обществе совершенно новый смысл приобретает процесс формирования этнического самосознания личности.

Теоретический анализ показывает, что в результате этнического самоопределения происходит поиск и определение личностью своего места и роли в мире, что, таким образом, упорядочивает не только внешнюю реальность, но и субъективную реальность личности. В исследованиях доказывается, что этническое самосознание представляет собой компонент индивидуального сознания и самосознания, связывающий человека с социальной реальностью и позволяющий определить свое место в ней; является глобальной ценностной ориентацией, пронизывающей все звенья самосознания личности (3); является таким же устойчивым и обязательным компонентом самосознания личности, как и отношение себя к определенному полу;

выступает важной составляющей персонального мифа личности, человеческого «Я»; удовлетворяет потребность личности в позитивной Я-концепции; обеспечивает благополучную адаптацию в среде членов этнокультурной группы (1); оказывает влияние на реализацию порождающей функции образа мира личности (2).

В ходе исследований было установлено, что этническое самосознание способствует общей концептуализации мира; ориентации в окружающем мире; упорядочиванию субъективной реальности личности как компонента внешней реальности; защите личности и сохранению ее благополучия и психического здоровья; регуляции межличностного и межгруппового общения, социального поведения, обеспечению самоконтроля во всех сферах общественной жизни; осознанию индивидом себя как носителя особой культуры и члена особой социальной группы, наделенного уникальными этническими особенностями; ориентации в поликультурном мире (4).

При изучении проблем влияния этнических факторов на личность в центре внимания исследователей в последнее время все чаще оказываются понятия более широкие, чем «этнос» или «культура». Речь

идет о категориях высокого уровня абстрагирования – «этносреда», «этносфера современного Социума», «трансэтнические функциональные системы». Поиск и использование учеными данных понятий объясняется резким изменением условий функционирования этнической образующей и характера ее представленности в принципиально новом социальном пространстве. Среди основных характеристик такого социального пространства, как правило, выделяют интерактивность, динамичность, изменчивость, поливариантность.

Многочисленные этнологические, психологические и культурологические исследования предоставляют возможность осознания того, что современная этническая среда в настоящее время представляет собой многокультурное образование, где «этнокультурные» символы и артефакты, трансформированные в «продукты потребления», свободно пересекают национальные границы, испытывая на себе влияние многообразия типов структур и значений «этнических различий» и, в свою очередь, оказывая влияние на формирование такого многообразия».

Для описания широкого диапазона социальных и культурных феноменов, включающих в себя

смешение двух и более культур, используются разнообразные термины: «гибридность», этнокультурная «мозаичность», «мультикультурализм», «глобалитет», «мультикультуральность» «многокультурие» и «транскультура» (6), «полиэтничность» (5, 7) и «полиэтническая среда» (8).

Понимание воздействия ситуации полиэтничности на личность фиксирует неоднозначную оценку исследовательских позиций. С одной стороны, высказываются мнения, что полиэтничная среда представляет большую возможность взаимодействия с представителями других этнических общностей, дает индивиду больше возможностей для приобретения знаний об особенностях своей и других этнических групп, формирует и развивает этническую осведомленность и навыки межкультурного взаимодействия. При этом подчеркивается, что опыт межэтнического взаимодействия обуславливает интерес и к собственной этничности, что способствует более раннему формированию этнической идентичности в целом (8). Таким образом, человек приобретает все более осмысленную действительность, наполняет ее новыми смыслами и символами, обретает все более богатую (в смысле разнооб-

разную) идентичность. С другой стороны, считается, что сама жизнь в полиэтничном пространстве даже в благоприятных ее проявлениях приводит к межгрупповой напряженности в широком смысле слова. Напряженность может выражаться не только в форме конфликтных действий, но и в скрытой, тлеющей форме, когда общение с представителями других культур воспринимается как источник конфликтов (4).

Сталкиваясь с многомерностью и разнообразием культурного окружения, с различными культурно-специфическими взглядами на мир, где правила и нормы разных культур насаиваются и усваиваются одновременно, человек может получить опыт разрушения, утраты своей исконной этнической идентичности и созидания, конструирования новой, более подходящей в сложившихся условиях.

В ряду следствий активного взаимодействия культур можно назвать и полиэтничность общества, которая является, как отмечается учеными, неотъемлемой характеристикой практически всех государств, поскольку «в человеческой истории практически нет национально чистых (моноэтнических) государств» (9). Психологический анализ общества как полиэтнично-

го исходит из представления о том, что многие люди в современном мире не принадлежат к одной этнической группе, а являются членами двух и более общностей, носителями нескольких культур, которые «замыкаются» друг на друга в самых различных комбинациях, находясь при этом в постоянной динамике. Полиэтническое общество есть тем самым общество социального разнообразия, причем разнообразия, как считают ученые, принципиально изменчивого. В результате взаимодействия в условиях полиэтничной среды человек сталкивается с многомерностью и разнообразием культурного окружения, с различными культурно-специфическими взглядами на мир, и перед ним возникают две узловые личностно-значимые проблемы: сохранение своей этнической идентичности и социализация в этой среде. Успешная социализация в таком мире должна быть ориентирована на открытие ребенку его сложности и предполагает формирование способности к самостоятельному выбору (вплоть до изменения идентичности), развития вариативности поведения в разных культурных средах, повышение уровня толерантности к «иным», непохожим культурам (10).

Очевидно, что в условиях полиэтничности появляется больше возможностей взаимодействия с представителями других этнических общностей, что дает человеку возможность приобретать знания об особенностях своей и других этнических групп, формирует и раз-

вивает навыки межкультурного взаимодействия. Таким образом, этнокультурное многообразие мира признается основополагающим фактором для развития не только исторического, политического, социального, но и личностного пространства человека.

Литература:

1. Phinney, J.S., & Alipuria L.L. (1990). Ethnic identity in college students from four ethnic groups. *Journal of Adolescence*, No. 13, p.171–183.

2. Beverly J. Vandiver, William E. Cross, Jr., Frank C. Worrell and Peony E. Fhagen-Smith Validating the Cross Racial Identity Scale // *Journal of Counseling Psychology* 2002, Vol. 49, No. 1, p.71–85.

3. Мухина В.С. Возрастная психология Текст./ В.С.Мухина. М., 1998, 456с.

4. Белинская Е.П., Стефаненко Т.Г. Этническая социализация подростка. М., Воронеж: Из-во НПО «МОДЭК», 2000, 208 с.

5. <http://www.psystudy.ru/index.php/forauthors/548-buchek19.html>

6. [http://asu.edu.ru/images/File/Izdatelstvo/GI%20%20\(42\)%202012/159-165.pdf](http://asu.edu.ru/images/File/Izdatelstvo/GI%20%20(42)%202012/159-165.pdf)

7. <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/364/image/364-143.pdf>

8. <http://cyberleninka.ru/article/n/mezhetnicheskie-otnosheniya-etnicheskiy-faktor-v-mezhgrupovyh-otnosheniyah>

9. <http://books.google.ru/books?id=fN5GOjJuteYC&pg=PA442&lpg=PA442&dq=J.+Phinney,+M.E.+Bernal,+G.P.+Knight,+1993&source=bl&ots=xpZ-CGMKam&sig=WQa7-mSkqf7zkpY-EliBnKGaFv0&hl=ru&sa=X&ei=jEtWVLutB6SP7Abv9IDoDA&ved=0CBwQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false>

10. Тишков В.А. Реквием по этносу: исследования по социально-культурной антропологии. М., Наука, 2003, 544с.

ETNİK ÖZÜNÜDƏRKİN ELMİ-NƏZƏRİ MƏSƏLƏRİ

ABSTRAKT

Etnik özünüdərək məsələləri qloballaşan dünya kontekstində insan cəmiyyətinin təmsil olunduğu müasir çoxmədəniyyətli sferaların kompleksinə əsaslanır. Çoxmillətlik mühitində olan qarşılıqlı əlaqənin nəticəsi olaraq, fərd çoxölçülü və fərqli müxtəlif mədəniyyət – yəni xüsusi dünyabaxışlı mədəni mühitlə üzləşir ki, bunun nəticəsində 2 mühüm şəxsi problem ortaya çıxır: onların etnik kimliklərinin qorunması və bu mühitdə sosiallaşdırılması. Bu dünyada uğurlu sosiallaşdırma üçün əsas diqqət uşağın müstəqil seçim imkanına cəlb edilməsi və bu mürəkkəblikdə kəşf edilməsinə cəmləşdirilməlidir.

SCIENTIFIC AND THEORETICAL PROBLEMS OF ETHNIC IDENTITY

ABSTRACT

Problems of ethnic identity rooted in a complex of circumstances that lie in different parts of modern multicultural representation of the human community in the context of the globalized world. As a result of interaction in multiethnic environment a person is faced with a multidimensional and diverse cultural environment, with different culture-specific view of the world and in front of it, there are two nodal personal significant problems: the preservation of their ethnic identity and socialization in this environment. Successful socialization in this world should be focused on the discovery of a child to its complexity and involves the formation of capacity for independent choice.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01).

Rəyçi H.Ə. Əlizadə, pedaqogika üzrə elmlər doktoru.

Məqalə redaksiyaya 10 fevral 2014-cü ildə daxil olmuşdur.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПРОБЛЕМЫ МОНЕТАРНЫХ АТТИТЮДОВ В ПСИХОЛОГИИ

Гюнай Мустафаева

Докторант кафедры социальной
и педагогической психологии

Бакинского Государственного Университета,

Баку, Азербайджан

E-mail: gunaymustafayevaps@gmail.com

Açar sözlər: pul, sikkələr, psixoanaliz, biheviоризм, kognitivizm, pul illuziyası, denominasiya, monetar attitudlar

Ключевые слова: деньги, монеты, психоанализ, бихевиоризм, когнитивизм, жетонная экономика, денежная иллюзия, деноминация, монетарные аттитюды

Key words: money, coins, psychoanalysis, behaviorism, cognitive psychology, money illusion, denomination, monetary attitudes

«Деньги – главное в жизни, и эта аксиома должна быть заложена в основу всякой здоровой морали – как личной, так и национальной» (Джордж Бернард Шоу) (1). Кто-то согласится с этими словами Дж. Б. Шоу, кто-то – нет, но отрицать огромную роль, которую деньги играют в нашей жизни, не решится никто. Однако, не смотря на все возрастающую роль проблемы денег в различных отраслях науки, например, экономике, социологии, антропологии, менеджменте и других, в психологии вопросам денег и монетарных аттитюдов до сих пор уделялось недостаточно внимания. В данной статье мы постараемся представить раз-

личные психологические подходы к данной проблеме.

В экономике деньги определяются как:

– особый товар, выполняющий функции меры стоимости, средства обращения, средства образования сокровищ, накоплений и сбережений, средства платежа;

– особое средство, выполняющее роль всеобщего эквивалента при обмене товаров и услуг, посредством которого выражается стоимость всех других товаров (2) и т.д.

Кроме того, экономика выделяет и ряд выполняемых деньгами функций, среди которых можно назвать функцию измерения стои-

мости, платежа, средства обмена и накопления богатства (2).

Экономический подход к деньгам опирается на рациональную, абстрактную модель человека. По мнению же психологов человек не всегда действует в соответствии с положениями экономических теорий. Как показывают различные исследования, имея дело с деньгами, порой человек может вести себя также и иррационально (3, 98). На то, как люди используют деньги большое влияние оказывают субъективные факторы, например, человек будет очень экономить свою зарплату, но может потратить на что-то не очень ему нужное ту же сумму, если он выиграл ее в лотерею или получил бонус на работе; кроме того, мелкие и крупные купюры воспринимаются по-разному: крупные скорее ассоциируются с накоплением, а мелкие – с потреблением. Например, чтобы не разменивать крупную купюру, человек может поступить нерационально и не купить нужную или более дешевую вещь, а на мелкие деньги может купить больше, чем планировалось (4). Таких примеров можно привести еще множество. Все это указывает на то, что при рассмотрении проблемы денег и монетарного поведения нельзя ограничиваться лишь

данными экономики. Большую роль здесь играют также психологические факторы.

Являясь ванным атрибутом в экономической жизни любого человека, деньги становятся средством социального взаимодействия и, таким образом, психологизированным явлением (5, 87).

Какие же существуют подходы к проблеме денег в психологии?

Прежде всего, следует указать, что, несмотря на растущий интерес к данному вопросу, в психологии до сих пор нет единой теории денег. Проблема денег была затронута в ряде психологических направлений и школ. Среди них можно назвать психоанализ, бихевиоризм, клинический подход, теорию Пиаже, когнитивное направление и другие. Но лишь в нескольких из них проблема денег рассматривается самостоятельно, а не параллельно с другими вопросами. В первую очередь это относится к психоанализу и бихевиоризму (6).

Психоанализ. В психоанализе первым обратил внимание на проблему денег З.Фрейд и составил собственную теорию. Позднее она была развита Ш. Ференци (6).

Для психоанализа деньги – явление символическое. Он связывает деньги с актом дефекации. Фрейд утверждал, что существует связь

между чертами характера взрослого человека (бережливость, жадность и т.д.) и зоной заднего прохода. По мнению психоаналитиков фекалии – это первое имущество ребенка и одна из первых его игрушек на анальной стадии развития, имеющей большое значение для дальнейшего развития личности. На данной стадии ребенок получает удовольствие от акта дефекации. Однако необходимо учитывать, что на этой стадии, когда происходит приучение ребенка к горшку, для него очень важна реакция его родителей. Ребенок замечает, что «правильная» дефекация радует родителей, а «неправильная» может привести к злости и раздражению. Он начинает понимать, что игра с фекалиями запрещена и поэтому перестает любить их запах. Однако такие их качества, как вязкость, влажность и т.д. все еще привлекают ребенка. Поэтому его интерес переключается на грязь. Уличная грязь для ребенка – это как бы испражнения, лишённые запаха. Далее под влиянием взрослых ребенок начинает воспринимать вязкие, влажные, пачкающие одежду и тело вещества как что-то плохое. «Символ кала, следовательно, претерпевает дальнейшее искажение – обезвоживается» (7). Ребе-

нок находит ему замену – песок, который похож на землю по цвету, но при этом чистый и сухой. Дальнейшее развитие ребенка приводит к тому, что и песок начинает восприниматься как что-то неприятное, грязное. Интерес ребенка переключается на коллекционирование мелких предметов, например камней, которые хоть и отличаются от грязи и песка тем, что не имеют запаха, являются твердыми и сухими, но так же, как и грязь собираются с земли. Дети начинают рассматривать камни как «капитал». Например, у кого больше камней, тот «богат» и т.д. Вслед за камнями интерес детей переключается на предметы, созданные человеком: пуговицы, шарики и т.д. на этой стадии детей уже интересуют не сами эти предметы, а возможность обменять их на что-то другое, т.е. они используются как примитивные монеты. Вскоре ребенок, воспринимающий уже и камни как что-то грязное, начинает искать им замену и находит – монеты. Поначалу монеты интересуют ребенка сами по себе – ему интересно их собирать, рассматривать. Он еще не понимает их практического значения. Осознание их фактического значения происходит на более поздней стадии развития. Таким образом, для

психоанализа деньги – это «кал, но только без запаха, обезвоженный и блестящий» (7).

Бихевиоризм. Согласно данному подходу, деньги следует интерпретировать как обобщенное условное подкрепление, которое связано с универсальными благами, выполняющими, в свою очередь, роль безусловного подкрепления (8,193). Другими словами, согласно бихевиоризму деньги являются вторичным подкреплением, связанным с огромным количеством благ, являющихся первичным подкреплением. Потребность в деньгах как раз и вызвана с тем, что благодаря им можно получить желаемое. Следует отметить, что такой подход к деньгам ближе всего к пониманию денег в экономике, как обобщенного средства обмена. Деньги можно обменять практически на любой товар, причем без ограничений во времени. Как указывает Г.Зиммель, такая универсальность использования денег приводит к тому, что их ценность возрастает. По его словам ценность любого количества денег выше ценности предмета, который можно на эти деньги купить. Зиммель объясняет это тем, что деньги дают шанс выбора из неограниченного количества товаров. Естественно, в конечном

счете, можно выбрать какой-то один предмет, однако возможность выбора дает деньгам преимущество и увеличивает их ценность (8, 170).

Описывая подход бихевиористов к деньгам, нельзя не упомянуть о так называемой жетонной экономике. Она представляет собой систему модификации поведения на основе систематического укрепления целевого поведения. В роли подкрепления здесь выступают жетоны, которые могут быть обменены на что-то другое: материальные объекты, услуги, привилегии и т.д.

Эта система первоначально применялась в системе образования и психиатрических больницах. Учитель (врач), желающий воспитать определенное поведение, развить какие-либо навыки, награждает учеников (пациентов) монеткой (звездочкой, жетон и т.д.) каждый раз, когда они демонстрируют необходимое поведение. В дальнейшем они могут обменять их на что-то желаемое (например, сладости, экскурсия, освобождение от дежурства и т.д.).

Интересно, что при применении данной техники наблюдаются явления и поведение, встречающиеся и при использовании денег: собирание жетонов, обмен ими, экономия и даже кража.

Кроме того, что жетонная экономика может являться эффективным средством для модификации поведения, она также дает возможность экспериментально следить за экономическим поведением людей и их отношением к деньгам (8, 196).

Когнитивизм. В данном направлении можно выделить две основные группы вопросов, которые интересовали ученых. Первая из них касается восприятия физических черт монет и банкнот, а вторая – восприятия номинальной и реальной ценности денег. Исследования показывают, что люди подвержены различным иллюзиям как в отношении оценки величины денег, так их экономической ценности.

Приведем в качестве примера некоторые эксперименты. На первый взгляд эксперименты над тем, как люди воспринимают величину монет и банкнот могут показаться странными. Однако эти эксперименты над восприятием физических черт денег выявили некоторые когнитивные ловушки, в которые люди попадают, когда имеют с ними дело.

В середине 20 века Дж. Брунер и С.Гудмен провели опыт над группой детей. Они попросили детей оценить размер монет раз-

личной стоимости либо картонных кружков того же размера, что и монеты. Как и предполагали исследователи, дети воспринимали монеты большими по сравнению с обычными кружками. Более того, чем выше была стоимость монеты, тем большей по размеру она казалась. Размеры монеты стоимостью в 1 цент дети переоценивали на 15%, 10-ти центовые монеты – примерно на 30%, а 20-ти центовые монеты – почти на 45%. Кроме того, как показал эксперимент, дети из бедных семей были более склонны переоценивать размеры монет, чем дети из богатых семей. В качестве объяснения результатов эксперимента его авторы выдвинули идею, что на восприятие размера объектов может влиять то, насколько они способствуют достижению поставленных целей и удовлетворению актуальных потребностей (9, 539).

Существует и другое объяснение полученных в ходе данных экспериментов результатов. Например, Тэджфэл объяснял ошибки при восприятии монет тем, что дети из богатых семей были просто более знакомы с монетами и, естественно, более точны в оценке их результатов (10).

Не менее интересны результаты исследования, проведенного

Дж. Хичкоком, Робертом Манро и Рут Манро. Они сравнивали средний доход на душу населения и среднюю величину используемых в различных странах монет. Как оказалось, в более бедных странах выпускались монеты большего размера, чем в более богатых странах, что, по мнению авторов исследования, объяснялось действием компенсаторных механизмов (8, 198; 11).

Ряд других исследований показал, что на оценку стоимости монет может влиять также их цвет, форма кромки (круглые либо угловая) и толщина. Например, используемые в Великобритании семиконечные монеты воспринимались как более ценные по сравнению с круглыми монетами. В своих исследованиях А.Фернхем и Д.Вейсман демонстрировали никогда не бывавшим в Великобритании американцам британские монеты с просьбой расположить их в зависимости от их стоимости. То же самое задание получили дети из Великобритании в возрасте 4–5 лет. Оказалось, что обе группы испытуемых посчитали (в данном случае безосновательно), что стоимость монет имеет положительную корреляцию с их размером, а также что монеты серебряного цвета более ценны, чем монеты медного и золотистого цвета.

Примеров таких, казалось бы, не имеющих практического значения исследований можно привести еще множество. Однако восприятие денег имеет огромное значение, например, в ситуации смены валюты. Значение эмоциональных процессов в восприятии и оценке валют продемонстрировали исследования восприятия евро, проведенные Анке Мюллер-Петерс в 1998 году. Она обнаружила, что, чем сильнее эмоциональная связь человека с его страной, культурой и народом, тем слабее поддержка принятия единой валютной системы.

Как считают некоторые исследователи, сопротивление британцев против принятия евро также имело сильные эмоциональные основы. Фунт был для многих британцев символом экономической и политической мощи их родины.

Таким образом, мы видим, что вопрос восприятия денег и эмоциональных основ этого процесса имеет большое практическое значение, однако, исследования в этой области должны еще продолжаться.

Если говорить о второй группе вопросов, интересующих исследователей денег когнитивного направления, то в первую очередь следует упомянуть такое явление, как «денежная иллюзия» (money

illusion) (8,200). Рассмотрим пример действия данной иллюзии. Когда люди впервые приезжают в Великобританию и идут за покупками, они как бы попадают в ловушку. Британский фунт – более сильная валюта, чем, например, евро и, естественно, цены выражены в относительно низких номиналах. Т.е., если за книгу в зоне евро Вы должны были бы заплатить 10 евро, то в Великобритании – 7–8 фунтов. В действительности это практически одна и та же стоимость, то согласитесь, цифра 7–8 на ценнике выглядит более привлекательно, чем 10. В результате клиент покупает больше товаров, чем он готов был бы купить у себя в стране. Ученые объяснили это тем, что люди подвергаются определенной психологической иллюзии – денежной иллюзии.

Денежная иллюзия относится к тенденции думать в терминах номинальной, а не реальной денежной стоимости (12). Это понятие впервые было описано еще в 20-х годах 20 века американским экономистом И. Фишером. Он обратил внимание, что люди при расчете своих заработков и потерь игнорируют влияние инфляции. Представим себе, например, что доход какой-либо фирмы составляет 3%, при этом уровень инфля-

ции – 4%. В таком случае оказалось бы, что фирма в действительности теряет доход, ведь он составлял бы -1%. Однако, как показали исследования, люди предпочитают думать о деньгах в категориях номинальных, а не реальных, т.е. анализируют то, что видят, а не реальную стоимость денег.

Рассмотрим другой пример действия денежной иллюзии. Люди предпочитают, например, увеличение зарплаты на 5% при уровне инфляции 7%, чем снижение зарплаты на 2% при инфляции, равной 0, хотя обе эти ситуации для работников равны – его реальная существующая зарплата уменьшается на 2%. Как мы видим, хоть в обеих ситуациях последствия для людей одинаковы, здесь действуют психологические механизмы, которые заставляют их предпочесть «увеличение» зарплаты, а не «уменьшение» (8, 201).

Действие денежной иллюзии можно наблюдать не только в экспериментах, но и в реальном экономическом поведении людей. Вновь обратимся к ситуации введения общей европейской валюты – евро. Т.к. евро был сильнее многих национальных валют, после его введения номинальная цена на товары снизилась. Например, в Германии новая валюта была при-

мерно в 2 раза сильнее прежней. Это значит, что если раньше какой-то продукт стоил 100 марок, то теперь он стал стоить 50 евро. Реальная цена не изменилась, номинальная же снизилась. Италия претерпела еще более резкие изменения. Евро сменил итальянскую лиру по курсу 1 к 2000. Товар, который стоил 10000 лир, стал стоить 5 евро. С психологической точки зрения такие изменения должны привести к радикальным изменениям восприятия денег. Исследования, проведенные в тот период в Швеции, подтвердили это предположение. Оказалось, что цены, выраженные в евро, представлялись людям более привлекательными, чем цены, выраженные в их прежней валюте (8, 203–204).

Школа Ж.Пиаже. Ж.Пиаже выявил 4 стадии интеллектуального развития детей. Опираясь на его теорию, ряд авторов пытались также выделить стадии экономического развития. Здесь можно назвать имена таких авторов, как Берти и Бомби, Строс, Яхода, Данцигер и ряда других. Каждый из этих авторов проведя исследования с выборкой детей, выделил стадии развития экономических представлений у детей. Все эти авторы были согласны с тем, что это

развитие происходит по - этапно, причем на каждой последующей стадии наблюдаются коренные изменения, которые позволяют отличать ее от предыдущий. Однако, что интересно, авторы так и не пришли к единому мнению о количестве таких стадий и возрастных рамках каждой из них. Позднее была сделана попытка объединить все эти подходы и выделить 3 важнейшие стадии:

Отсутствие понимания (экономических понятий и отношений)

Понимание некоторых отдельных идей

Связывание отдельных идей и достижение полного понимания (13,79–80).

Социальная психология. Что касается социальной психологии, то ее в первую очередь интересует вопрос о том, как деньги влияют на межличностные взаимоотношения людей.

Был проведен ряд исследований с целью проверить, будет ли активизация в сознании людей идеи денег (испытуемые читали эссе о деньгах, собирали головоломки, связанные с деньгами и т.д.) влиять на его готовность оказывать помощь и принимать ее. Как оказалось, будет. Участники экспериментальной группы менее охотно оказывали помощь, но также ста-

рались и не принимать ее. Они предпочитали работать индивидуально, а не в группе. Кроме того, выбирая место для выполнения заданий, старались садиться как можно дальше от остальных участников.

Эти эксперименты показывают, что даже сама идея о деньгах влияет на наши взаимоотношения с окружающими, мы становимся более закрытыми, менее готовыми не только оказывать помощь, но также и принимать. Почему так происходит? Возможно, мы становимся более эгоистичными и больше заботимся о собственных интересах? Но в таком случае мы не отказывались бы от чужой помощи, а лишь не охотно ее оказывали бы другим. Может причина в эмоциях? Может они вызывают в нас злость, зависть, ослабляют чувство доверия? Однако экспериментальная проверка не показала различий в аффективных состояниях экспериментальной и контрольной группах. Значит, и это объяснение нам не подходит.

Вогс, Мид и Гуд (Vohs, Mead, Goode) утверждают, что деньги приводят к возникновению идеи самодостаточности (self-sufficient), в которой люди предпочитают быть независимыми от остальных и в то же время избегать зависимости остальных от них, т.е. ста-

раются избегать какой-либо интеграции с другими людьми. Почему же так происходит? Авторы исследования видят причину в том, что когда у нас есть деньги, мы не должны очень сильно переживать о поддержке со стороны окружающих. Это подтверждают исследования, проведенные несколько лет назад в университете Миннесоты Чжоу, К.Вогс и Р.Баумайстером (X.Zhou, K.Vohs, R.Baumeister) (14). Их эксперименты показали, что социальная изоляция/ (отвержение) (сообщение о том, что никто не хочет сотрудничать с испытуемым) приводила к восприятию денег как более ценных и желаемых. Кроме того, активизация идеи денег в сознании испытуемого приводила к тому, что ситуация отвержения воспринималась менее болезненно. Следует также обратить внимание на следующее. Создание образа денег в сознании испытуемых увеличивало их ощущение собственной силы. Авторы делают вывод, что деньги могут быть интерпретированы как социальный ресурс, используемый нами в целях создания и разрыва межличностных взаимоотношений. Когда у нас есть деньги, социальная изоляция не воспринимается настолько болезненно, поскольку мы и сами справимся с решением различных про-

блем. Таким образом, деньги придают нам своего рода психологическую силу, делающую нас независимыми от принятия или непринятия окружающими (8, 206–207).

Итак, деньги, какого бы подхода мы к ним не придерживались, – важная часть нашей жизни. Как говорил французский писатель Жан Жироду «Иметь деньги означает быть добродетельным, достойным уважения, красивым и остроумным. Не иметь денег – быть уродливым, и назойливым, и тупым, и бесполезным» (13, 76). Ту же идею можно обнаружить в еврейской поговорке: «Если у тебя есть деньги в кармане, то ты мудр и красив и хорошо поешь» (13,

49). Как мы видим, деньги в определенной степени влияют на наше восприятие происходящих событий и наши взаимоотношения с окружающими нас людьми. Следовательно, эта проблема должна интересовать не только экономистов, но также и психологов. Но как показал наш небольшой анализ, хотя различные школы и направления затрагивали данную проблематику, в психологии все еще нет на нее единого подхода, который бы объединил результаты различных исследований. Если же говорить об Азербайджане, то следует указать, что в отечественной психологии данная тема все еще не разработана и ждет своего часа.

Литература:

1. http://finsuccess.ru/poleznaya_informaciya/aforizmy_citaty_izr_echeniya/

2. <http://www.slovarus.ru/?di=1146>

3. Wprowadzenie do psychologii ekonomicznej pod redakcją Marii Pietras, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu śląskiego, 1994, 180 s.

4. Дейнека О. С. Экономическая психология: Учеб. пособие. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2000, 160 с

5. Аймаганбетова О.Х. Экономическая психология. Алматы:

Юридическая литература, 2006, 179 с.

6. Stephen E. G. Lea, Roger M. Tarpy, Paul M. Webley The Individual in the Economy: A Textbook of Economic Psychology. Cambridge: Cambridge University Press 1987, 652 p.

7. http://www.psychol-ok.ru/lib/ferenczi/tipp/tipp_07.html

8. Tomasz Zaleskiewicz Psychologia ekonomiczna. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011, 486 s.

9. Madsen K.B. A History of Psychology in Metascientific Perspective.

Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1988, 605 p.

10. [http://goallab.nl/publications/documents/Veltkamp,%20Aarts,%20Custers%20\(in%20press\)%20Social%20Cognition.pdf](http://goallab.nl/publications/documents/Veltkamp,%20Aarts,%20Custers%20(in%20press)%20Social%20Cognition.pdf)

11. КРЫЛОВ А.А. Психология. М.: Проспект, 2005, 496 с.

12. Eldar shafir, Peter Diamond, Amos Twersky Money illusion //

The quarterly journal of economics. The MIT Press, May 1997, № 2, p. 341–374

13. Адриан Фернам, Майкл Аргайл Деньги: Секреты психологии денег и финансового поведения. СПб.: Прайм-Еврознак, 2006, 478 с.

14. <http://assets.csom.umn.edu/assets/127771.pdf>

PSIXOLOGİYADA MONETAR ATTİTÜDLAR PROBLEMİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

ABSTRAKT

Pul bizim həyatımızda böyük rol oynayır. Lakin, iqtisadiyyat, sosiologiya, antropologiya, menecment kimi müxtəlif elm sahələrində pul problemi rolunun artırılmasına baxmayaraq, psixologiyada pul və pula münasibət məsələləri bu günə qədər kifayət qədər öyrənilməyib. Pul problemi bəzi psixoloji sahələrdə və məktəblərdə tədqiq olunub. Bura psixoanaliz, bihevizm, J.Piagenin məktəbi, koqnitiv psixologiyası və s. daxildir. Psixoanaliz üçün pul defekasiya aktı ilə bağlı olan rəmzi fenomendir. Bihevizmə görə pul – şərtsiz möhkəmləndirmə rolunu oynayan universal əmtiələrlə bağlı olan ümumiləşdirilmiş şərti möhkəmləndirmədir. Koqnitiv psixologiyada alimləri maraqlandıran problemləri iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa banknot və sikkələrin fiziki xüsusiyyətlərinin, ikinci qrupa isə pulun nominal və real dəyərinin qavrayışı daxildir. Tədqiqatlar göstərir ki, insanlar pul ilə bağlı müxtəlif illuziyalara məruz qalırlar. Sosial psixologiyada keçirilən eksperimentlər isə göstərir ki, hətta pul ilə bağlı fikirlər bizim başqaları ilə münasibətlərimizə təsir göstərir, biz daha qapalı olub, başqalarına yardım etməkdən və onlardan yardım qəbul etməkdən imtina edirik. Bizim təhlilimiz göstərir ki, müxtəlif məktəb və istiqamətlərin pul problemini tədqiq etmələrinə baxmayaraq, psixologiyada hələ də bütün tədqiqatların nəticələrini özündə birləşdirən bir yanaşma yoxdur.

**THEORETICAL ISSUE OF PROBLEM OF MONETARY
ATTITUDES IN PSYCHOLOGY**

ABSTRACT

Money plays a very important role in our life. However, despite of increasing role of the problem of money in different branches of science, for example, economy, sociology, anthropology, management, etc, issues of money and monetary attitudes in psychology so far received little attention. The problem of money has been affected in a number of schools and fields in psychology. These include psychoanalysis, behaviorism, Piaget's theory, cognitive and others. In psychoanalysis money is a symbolic phenomenon associated with the act of defecation. According to behaviorism, the money should be interpreted as a generalized conditional reinforcement, which is connected with the universal goods, fulfilling, in their turn, the role of unconditioned reinforcement. In cognitive psychology we can name two main groups of issues that scientists are interested in. The first relates to the perception of the physical features of banknotes and coins, and the second – to the perception of the nominal and real value for money. Studies show that people are exposed to various illusions about money. As regards to social psychology, the experiments show that even the idea of money affects our relationships with others, we become more closed, less willing to not only assist but also accept the help. As we can see, money to a certain extent affects our perception of events and our relationship with the people around us. But as shown by our analysis, although various schools and fields study this perspective, there is still no common approach to it, which would have combined the results of different studies in psychology.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)

Rəyçi H.Ə. Əlizadə, pedaqogika üzrə elmlər doktoru

Məqalə redaksiyaya 11 fevral 2014 –cü ildə daxil olmuşdur

TELEPATİYANIN PSIXOLOJİ MAHİYYƏTİ

Ülviyyə Nəhmətova

*ADPU-nun magistrantu
E-mail: remaln@mail.ru*

Açar sözlər: *telepatiya, telepatiyanın tarixi, telepatiyanın növləri, zener kartları, Ganzfeld eksperimenti*

Ключевые слова: *телепатия, история телепатии, виды телепатии, карты зенера, Ганцфельд эксперимент*

Key words: *telepathy, telepathy history, types of telepathy, zener cards, Ganzfeld experiment*

Parapsixoloji proseslərin növlərindən biri də telepatiyadır. Telepatiya Yunan sözü olub, “*tele-uzaq*”, “*patheia-hiss etmə*” deməkdir. Beləliklə, telepatiya başqasının fikir fəaliyyətinin uzaq məsafədən oxumaq bacarığı deməkdir. Telepatiya prosesində telepat başqa bir adamın fikirlərini heç bir kənar təsir olmadan və hiss orqanlarından istifadə etmədən müəyyənləşdirir. Bu proses zamanı alıcı (resipiyent) və verici (induktor) olmaqla, ən az iki adam iştirak edir. Bu problem qədim zamanlardan bəri mütəxəssislərin diqqətinə səbəb olmuşdur [1].

Telepatiya-informasiyanın texniki vasitənin köməyi olmadan hər hansı bir məsafəyə ötürülməsi deməkdir. Çox zaman telepatiya, stress vəziyyətində, bir insana ünvanlanmış güclü arzu və emosiya hallarında meydana gəlir [2]. Gündəlik həyatımızda fər-

qində olmadan telepatiya qabiliyyətimizdən tez-tez istifadə edirik. Bəzən çaşdırıcı təsadüflər şəklində diqqətimizi çəkər, lakin, yenə də bunun üzərində çox dayanmadan gülüb keçərik. Məsələn: Çalmaqda olan telefonun kimdən gəldiyini təxmin etmək, zümrümə etməkdə olduğumuz mahnının radioda çalınmağa başlaması, ağılınıza gələn adamla yolda gedərkən qarşılaşmaq, canınızın çəkdiyi meyvəni, ya da hər hansı bir şeyi yoldaşınızın gətirməsi kimi daha bir çox nümunə sayıla bilər və bütün bunların təsadüf olduğunu düşünüb əhəmiyyət vermərik. Əslində, bütün bu qəribə təsadüfləri telepatiya olaraq təyin edə bilərik və diqqət yetirdikcə, bu qabiliyyətimizin inkişafını təmin edə bilərik. Hamımızda az və ya çox dərəcədə ortaya çıxan telepatiyanın inkişafı mümkündür [4].

Telepatiyanın nəzəri mexanizmi ondan ibarətdir ki, insan beynində hasil olan fikrin sözə çevrilməsindən öncə maqnit dalğalarına çevrilərək ətrafa yayılması qanunauyğunluğudur. Əgər insan telepatiya kimi fenomenal qabiliyyətə sahibsə, o, öz həssas beyninin hesabına təbii radioqəbul-edici rolunu oynayır və asanlıqla fikirləri tuta bilir və onu beynində sözə çevirə bilir.

Telepatiya ilə intuitsiyanın mexanizminin mahiyyəti eynidir. Fərq isə ondan ibarətdir ki, intuitsiya, hadisələri bütün zaman və məkanlara görə qəbul etməyə imkan verir. Telepatiya isə indinin özündə beyindəki fikrin oxunması ilə izah edilir[3].

Telepatiya fərdlər arasında bilinən beş duyğunun köməyi olmadan reallaşdığı irəli sürülən informasiyanın ötürülməsidir. Başqa sözlə, telepatiya parapsixologiyada araşdırılan paranormal bir qabiliyyət olub, fərdlər arasında duyulan-xarici qəbul etmə yoluyla düşüncə, fikir, duyğu və ya imiclərin köçürülməsini təmin etdiyi irəli sürülən təsir əlaqəsidir. Bu termin F.W.Mayers tərəfindən 1882-ci ildə ortaya atılmışdır. Bir çox Şərq ölkələrində telepatiya yerinə «*bio informasiya*» termini istifadə edilmişdir. 1930-cu illərdən etibarən bu mövzuda araşdırmalar edilməyə başlanmış, elm adamları tərəfindən qeydlər aparılaraq müxtəlif təcrübələr edilmiş-

dir. Məqsəd, mövzuya elmi aydınlıq gətirmək idi. Dünyanın gəlmiş keçmiş ən böyük telepatı olaraq qəbul edilən Wolf Messinq, düşüncələri oxuma qabiliyyətinin hər hansı bir fəvqəltəbii, ya da sirrli yanı olmadığını söyləyir və telepatiyani necə reallaşdırdığını bu sözlərlə ifadə edir:

«Özümü əvvəl müəyyən bir zəiflik halına salıram. Bu hal içərisindəyəkən, duyğu və güc yığdığımı hiss edirəm. Bundan sonra telepatiyani reallaşdırmaq artıq asan olur. Az qala hər düşüncəni zəbt edə bilərəm. Vericiyə (induktora) toxunduğum zaman göndəriləndə olan düşüncəni ümumi parametrdən ayırd etməyim asanlaşır. Lakin, təmas mənim üçün başqa bir tələbat əmələ gətirməz».

Parapsixoloqlar araşdırmalarında telepatiyanın müxtəlif növlərini müəyyənləşdirmişlər:

Gizli ya da gecikmiş telepatiya: Təsirin göndərilməsi ilə alınması arasında müəyyən bir müddətin keçdiyi, yəni alıcının gecikmiş olaraq aldığı informasiyanın ötürülməsi.

Prekoqnitiv telepatiya: hər hansı bir adamın zehni vəziyyətinin gələcəyi haqqında əldə edilən informasiyanın ötürülməsi.

Hərəkətli ya da emosional telepatiya: Uzaqdan təsir etmə kimi də qəbul edilən, hər hansı bir adamın hərəkətlərilə bağlı duyğunun ötürülməsi.

Yüksək şüur (üst şüur) telepatiyası: Yüksək məlumatların və ya yüksək şüur halına keçmiş informasiyanın ötürülməsi [4].

Parapsixologiya sahəsində telepatianın qısa adı ESP (extra-sensory perception) olan duyulan-xarici qəbul etmənin bir növü olaraq qəbul edilir. Telepatiya qabiliyyətini test etmək üzrə müraciət edilən müxtəlif təcrübə üsulları var. Bunlardan ən tanınmış ikisi Zener kartları və Ganzfeld eksperimentidir.

Zener Kartları. Zener kartları parapsixologiya sahəsində, ESP testlərində istifadə etmək üçün 1920-ci ildə *Karl Zener* tərəfindən icad edilmiş kartlardır. Zener kartları dairə, üstəgəl, dalğa, kvadrat və beş güşəli ulduz simvollarını ehtiva edən 25 kartdan ibarət olan bir dəstədir (şəkil 1). 1930-cu illərdə Duke Universitetinin Parapsixologiya Laboratoriyasında Zener kartlarıyla edilən təcrübələrdə, kartlar dəstədən tək-tək çəkilir və təcrübədəkilərdən görmədikləri bu kartlarda hansı simvolların iştirak etdiklərini bilmələri istənilirdi. Müvəffəqiyyət nisbəti 20%-dən çox olmalı idi, yəni düzgün tapılan kartların sayı, 5-dən çox olmalıydı.

Şəkil 1. Zener kartları

2. Ganzfeld eksperimenti. Ganzfeld eksperimenti Parapsixologiya laboratoriyalarındakı təcrübələrdə duyulan-xarici qəbul etməyi hərəkətə keçirmək üzrə «sensor məhrumluq»un təmin edilməsi hadisəsinə verilən addır [5].

Telepatiya bacarığı anadangəlmə xüsusiyyətdir, ancaq onlar adətən çox zəif inkişaf edir və təlimə, hazırlığa uyğunlaşmırlar. Güclü beyin zədələnməsi, kliniki ölümdən sonra güclənə bilər. Bu an insan həyat və ölüm sərhəddində olur.

Psixi müayinə telepatik əlaqənin bir tərəfli formalarındandır. O özünü müəyyən istiqamətdə məlumatın sorğu qəbulunda xarakterizə edir. Özünün xüsusiyyətinə görə bu, telepatik əlaqənin ən sadə formasıdır, yəni bu halda ekstrasens, ancaq xəstəlik haqqında məlumatın alınması ilə kifayətlənir.

Uzaq məsafəli müalicədə isə bəzi ekstrasenslər xəstənin təxəyyülündən istifadə edirlər. O, sorğunun əhatəsini konkretləşdirərək köməkçi rolunu oynayır.

Ancaq təxəyyülün köməyi olmadan da, xəstənin əqlinin psixi cəhətdən formalaşması yolu ilə də bu təsire nail olmaq olar. Onun formalaşması üçün induktor (ötürücü) iradənin gücünü resipientin (alıcı) təsvirində mərkəzləşdirməlidir. Şəkillər, rəmzlər, rəsmlər bu işdə kömək ola bilər.

lər. Bunun nəticəsində induktorun və resipientin arasında əlaqə yaranır, belə ki, lazımi informasiyanın ötürülməsi həyata keçir.

İnduktor bəzən əli ilə bədənin lazımi hissəsinə təsir göstərə bilər. Resipientin əqli təsvirini dəyişdirmək yolu ilə də bunu etmək olar. Tələb olunan əhatənin qeyd edilməsində əllərdən istifadə edərkən induktor isti və soyuq, yüngül bizləmələr və başqa bu kimi hallar hiss edə bilər. Digər hallarda isə məlumat şüurlu mətn halında qəbul oluna bilər. Ekstrasensin müayinəsinin insanı əhatə edən biosahənin yoxlanması haqqında düzgün olmayan səhv əqidə də mövcuddur. Hətta, bu sahənin bəzi hallarının sxemi də təqdim olunur. Ancaq aparılmış hərtərəfli eksperimentlər bu fərziyyəni təsdiq etmir.

Ekstrasensör müalicəsi diaqnostikanı tamamlayır. Bu halda induktor-resipient əlaqə kanalı təkcə informasiyanın alınması deyil, həm də induktorun resipientə əmri ötürməsidir. Bu əmrlər proqramı həyata keçirmə mexanizminə daxil olur və bu mexanizm vasitəsi ilə resipientin əsəb sisteminə təsir edir.

Ekstrasensör müalicəsi diaqnostika sxemi kimi həyata keçirilir. Bu an xəstə təsir olunan yerlərdə ya isti, ya da yüngül bizləmələr hiss edir, bəzi hallarda isə hətta ağrı effekti də olur. Elə bu əsaslara görə ekstrasensin

əlidə enerjinin olması, ağrıkəsici effekt verməsi, xəstələrin sağlmasına kömək etməsi fikri qəbul olunur. Ancaq bu təsdiq olunmamış əsaslardır.

Əgər hər hansı bir insan istəsə, öz üzərində müəyyən məşqlər edərək, az dərəcədə də olsa, ətraf mühitdəkilərə kömək edə bilər. Baş, diş, ağrısını azalda bilər, əsəb gərginliyini götürə bilər. Lakin bu məşqlər hansısa nailiyyət qazanmış ekstrasensə kor-korana bənzəmək əsasında olmalı deyil.

Televiziya qarşısında ekstrasensin müalicəsi axır vaxtlar geniş yayılmışdır. Bu halda induktor eyni vaxtda milyon tamaşaçıya təsir göstərir. Adətən belə seanslardan əvvəlcədən film çəkilir sonra isə dəfələrlə efirdə göstərilir.

Hər induktorun özünə məxsus şablon formalaşdırma texnikası vardır. Belə ki, Alan Çumak xəstənin xəyalından istifadə edib ona təsir göstərir. Onun əl hərəkətləri əmri ifadə edir. Anatoliy Kaşpirovski əmrləri öz şüurunda formalaşdırır, çıxışları ilə bunu tamamlayır. Şablonun formalaşmasının başqa üsulları da vardır. Hər induktorun komandası əsas məzmunundan əlavə hər ekstrasensin özünə məxsus xüsusiyyətini əks etdirir. Buna görə də, resipientə şablonun təsiri subyektivcəsinə həm resipientin kimliyindən, həm də induktordan şəxsiyyətindən asılıdır.

İnduktordan şablona qoyduğu əmr-lər, onun intellektual fəaliyyətinin məhsuludur. Bu məlumatın bərpa növüdür və bunun bütün xüsusiyyətlərinə malik olaraq uzun müddət mövcud ola bilər və bəzi şərtlər altında reallaşa bilər. Ekstrasens müalicəsinin həmişə xəstəyə yaxşı təsir etməsi

fikri geniş yayılsa da, bu həqiqətlə üst-üstə düşür. Hətta, induktor yaxşı niyyətdə olduğu halda da, istənilməyən effekt ortalığa çıxma bilər. Bu əsasən qrup halında televizor sessiyaları zamanı baş verə bilər. Çünki induktor hər xəstənin səhhətini nəzərə ala bilmir [2].

Ədəbiyyat:

1. A.U.Məmmədov “Ümumi psixologiya”, Elm və təhsil, Bakı, 2012, səh: 595–598.

2. Y.A.Fomin “Anatomiya çudes”, “Prometey”, Moskva, 1990, səh: 34–39.

3. Ş.Mehralı “Kosmik məhəbbət”, Bilik, Bakı, 1999, səh: 45–54.

4. <http://az.wikipedia.org/wiki/Telepatiya>.

5. <http://www.yorumcu.com/parapsikoloji/zenerkartlari.asp>

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ТЕЛЕПАТИИ

АБСТРАКТ

Один из парапсихологических процессов телепатии. Телепатия Греческое слово «Теле-пульта дистанционного управления», «*patheia*-чувство» означает. Таким образом, идея работы чужом телепатии умение читать на расстоянии. Телепатическая телепатия, по мнению другого человека без использования какого-либо иностранного государства, не влияя на внешний вид человека. Во время этого процесса, покупатель (получатель) и передатчик (индуктор), который участвует в по меньшей мере двух человек. Это Было причиной проблемы до сведения экспертов с древних времен.

Теоретическая механизм телепатии, что человеческий мозг магнитные волны, возникающие перед самой идеей стала рассеяния картина трансформации этого слова. Если человек имеет возможность феноменальный как телепатия, она играет роль радио и, конечно, за счет их деликатный мозга могут легко захватить мысли и слова может превратить ее мозг. Сокращенное фирменное наименование в области

парапсихологии телепатия ЭСП (экстрасенсорное восприятие), которая рассматривается как один из видов чувствования решений за рубежом. Методы проверки способности телепатии другой опыт заявителя. Карты Зенера и эксперимент ганцфельд, два из наиболее известных.

PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF TELEPATHY

ABSTRACT

One of parapsychological telepathy processes. Telepathy is the Greek word «tele-remote», «patheia-feeling» means. So, the idea of someone else's work of Telepathy is the ability to read from a distance. Telepathic telepathy in the opinion of another person without the use of any foreign government without affecting the look and feel of a person. During this process, the buyer (recipient) and transmitter (inductor), which is involved in at least two people. This was the cause of the problem to the attention of experts since ancient times.

The theoretical mechanism of telepathy is that the human brain magnetic waves produced before the idea became a scattering pattern of the transformation of the word. If a person has the ability phenomenal as telepathy, she plays the role of radio and of course at the expense of their delicate brain can easily capture thoughts and words can turn her brain.

hort name in the field of parapsychology telepathy ESP (Extra-Sensory perception), which is regarded as a type of felt-making overseas. Methods to test the ability of telepathy is a different experience of the applicant. Zener cards and the ganzfeld experiment, two of the most well-known.

Məqalə ADPU-nun yaş və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №13)

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 14 aprel 2014-cü ildə daxil olmuşdur

ПРОБЛЕМА ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ В ЗАРУБЕЖНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Г.Гусейнова

*Доктор философии по психологии доцент кафедры
социальной и педагогической психологии БГУ
E-mail: gulnarahuseynova19@gmail.com*

С.Годжаева

*Магистрант II курса кафедры социальной
и педагогической психологии БГУ
E-mail: godjaeva@mail.ru*

Açar sözlər: *dəyərlər, dəyər meylləri sistemi, şəxsiyyət, cəmiyyət*

Ключевые слова: *ценности, система ценностных ориентаций,
личность, общество*

Key words: *values, system of value orientations, personality, society*

Как известно, ценности играют определяющую роль в жизни каждого из нас. Существует интересная мысль, которая ясно подчеркивает важность и значимость ценностей в жизни всех людей: «Главное и самое высокое проявление внутренней зрелости человека, характеризующее его социальную исключительность и уникальность – это духовность, трудолюбие, профессионализм, человеколюбие и благородство» [1, с. 9].

Наша эпоха отличается тем, что в ней возникли условия замены вековых ценностей новыми. И, как это характерно для таких времен, сначала идет бурное отверже-

ние традиционных ценностей, затем возвращение некоторых из них. Наряду с этим продолжается процесс возникновения новых ценностей. И перед человеком встает вопрос отношения к ценностям, выбор жизненных установок, а также проблема соотношения традиционных и новых ценностей.

Смена ценностей в обществе является длительным процессом. Традиционные ценностные ориентации могут обретать различный смысл в различные эпохи. С этой точки зрения мы рассматриваем общество как систему, в которой ценности группируются в зависимости от протекания обществен-

ных процессов. Процесс изменения и трансформации ценностей наблюдается во всем обществе. Факт коренного исчезновения старых устоявшихся ценностей и замены их новыми ценностями отмечается как в отечественной, так и в зарубежной психологии. И в связи с этим подчеркивается значимость и актуальность исследования ценностей на современном этапе развития общества.

Проблема изучения ценностей личности в настоящее время приобретает комплексный характер, являясь предметом различных социальных дисциплин, и представляет собой важную область исследований, расположенную на стыке различных отраслей знания о человеке.

Одним из первых подходов к проблеме ценностных ориентаций в структуре личности, которые хотелось бы отметить, является «понимающая психология». Э.Шпрангер, развивая учение В. Дильтея считал, что основой личности является ценностная ориентация, посредством которой она познает мир. Включение субъекта в познание и означает эту ценностную ориентацию. По Э.Шпрангеру, ценностная ориентация личности является продуктом общей ценностной ориентации человечества. Это

чисто духовное начало, определяющее у каждого человека понятие мира и являющееся производной частью общего человеческого духа. Исходя из этого, Э. Шпрангер выделяет шесть типов личности, независимых от места и времени, без учета конкретных исторических и социальных условий, различающихся по преобладанию таких ценностных ориентаций как: поиск истины; практические ценности; стиль и гармония; любовь, стремление к всеобщей любви, любви ко всему человечеству; власть, влияние, известность; смысл жизни [см. 2].

Таким образом, представители «понимающей психологии» считали, что основным субстратом и изначальной предпосылкой развития личности является система ценностных ориентаций. И система ценностных ориентаций отдельной личности является составляющим элементом общей системы ценностных ориентаций всего человечества.

Основатель психоанализа З.Фрейд непосредственно не касался проблемы ценностей, но соотносимость с ними все-таки подразумевалась. «Суперэго» Фрейда представляет собой по существу хранилище как бессознательных, так и социально обусловленных моральных установлений, этических

ценностей, которые служат своего рода судьей или цензором деятельности и мыслей «Эго», устанавливая для него определенные границы. По словам Фрейда, «Суперэго» ребенка конструируется по модели «Суперэго» его родителей: оно наполнено тем же содержанием и становится носителем традиций, которые передаются, таким образом, от поколения к поколению [см. 3].

З.Фрейд отождествляет Суперэго личности с ценностями и моралью, установленными в обществе. При этом он считал, что основные потребности и мотивы поведения самой личностью не осознаются и находятся в состоянии конфликта с социальными нормами.

Многие неопрейдисты, в частности, Э.Фромм, пытались социологизировать теорию Фрейда. Так, по мнению Э. Фромма, у каждого человека имеется потребность в ценностях, которые направляют его поступки и чувства. Он делит их на две категории: официально признанные, осознаваемые (религиозные и гуманистические) ценности; действительные, бессознательные (порожденные социальной системой). Вторая группа является непосредственными мотивами человеческого поведения. Обе группы структурированы и

образуют иерархию. Э.Фромм подчеркивает известную автономию по отношению к органическим потребностям, социальный и исторический характер собственно человеческих потребностей и мотивов [см. 4].

Таким образом, для неопрейдистов свойственна идея о врожденности механизмов развития личности, а также противоречие между потребностями личности и социальными нормами и ценностями.

Американский социолог психоаналитического направления Д.Рисмен, ссылаясь на внешнее или внутреннее происхождение ценностных ориентации личности, предлагает свою типологию социальных характеров. По его мнению, источником ориентации личности на ту или иную систему ценностей может являться собственное мировоззрение человека или социальная среда, признающая, одобряющая или отвергающая определенные ценности. Д.Рисмен описывает исторически обусловленные, «ориентированный изнутри» и «ориентированный извне», типы социального характера. «Ориентированная изнутри» личность является более целеустремленной, предприимчивой, более открытой к переменам и нововведениям, требующей или осуществ-

вляющей «позитивное лидерство». Поведение «ориентированной извне» личности определяется не собственными принципами, а ценностями окружающих, модой, внешними влияниями [см. 4].

Как мы видим, Рисмен не уменьшает роль какой-либо из сторон в развитии ценностей, придавая каждой из них особое значение. Хотелось также отметить, что данная теория в чем-то созвучна с теорией «локуса контроля» Роттера, который делил людей на интерналов и экстерналов.

Анализ связей между ценностями личности и общества осуществлялся также при исследованиях социальной установки. У.Томас и Ф.Знанецкий понимали под социальной установкой «состояние сознания индивида относительно некоторой ценности». Поведение личности в обществе оценивалось ими с точки зрения «социальной ситуации», включающей в себя социальные нормы и ценности, социальную установку индивида. Определение ситуации индивидом, исходя из собственных установок или групповых норм, позволяет судить о его степени приспособляемости к социальному окружению. На этой основе У.Томас и Ф.Знанецкий выделили три типа личности: ме-

щанский (ориентирующийся на традиционные ценности), богемный (характеризующийся нестойкими и несвязанными ценностями, высокой степенью приспособляемости), и творческий (единственный, определяющий развитие общества и культуры) [см. 4].

Таким образом, У.Томас и Ф.Знанецкий полностью социологизировали ценности, чем они приблизились к взглядам неофрейдистов.

Проблема регулятивной роли высших человеческих ценностей ставится представителями гуманистического направления. Центральным звеном теории личности А.Маслоу является самоактуализация – стремление человека к более полному выявлению и развитию своих личностных возможностей, которое является высшей ступенью в иерархии потребностей. Все самоактуализирующиеся люди стремятся к реализации «бытийных» ценностей. Для них эти ценности выступают как жизненно важные потребности. А.Маслоу полагает, что есть определенные ценности, присущие каждому человеку и выделяет две группы ценностей: Б-ценности (ценности бытия) – высшие ценности, присущие, самоактуализирующимся людям (истина, добро, красота, целостность, преодоление дихотомии,

жизненность, уникальность, совершенство, необходимость, полнота, справедливость, порядок, простота, богатство, легкость без усилия, игра, самодостаточность); Д-ценности (дефицитные ценности) – низшие ценности, поскольку, они ориентированы на удовлетворение какой-то потребности, которая не удовлетворена или фрустрирована [см. 5].

Таким образом, ценности у А.Маслоу являются частью мотивационно-потребностной сферы, и, в свою очередь, соотносятся с иерархической структурой расположения потребностей: от низших к высшим.

Концепция В.Франкла, сложившаяся в рамках экзистенциальной психологии, по многим своим положениям близка гуманистической психологии. Созданная В.Франклом теория логотерапии и экзистенциального анализа представляет собой сложную систему взглядов на природу и сущность человека, механизмы развития личности. Центральным звеном этой системы выступает понятие «смысл жизни». В.Франкл считает, что «важен не смысл жизни вообще, а скорее специфический смысл жизни данной личности в данный момент». Согласно В.Франклу, смысл жизни можно обнаружить,

совершая дело (подвиг); переживая ценности; путем страдания. Исходя из этого, им выделяются три группы ценностей (смысловых универсалий), кристаллизовавшихся в результате обобщения типичных ситуаций, с которыми обществу или человечеству пришлось сталкиваться в истории. Первую группу составляют ценности творчества – наиболее естественные и важные, но не необходимые. Вторая группа – это ценности переживания. Наиболее значимыми, по мнению В. Франкла, являются ценности отношения [см. 6].

В российской психологии, созвучной по многим позициям западной гуманистической традиции, аналогичные подходы к пониманию ценностей рассматриваются в различных аспектах изучения свойств личности. И нам бы хотелось в числе прочих обратиться также к идеям некоторых русских авторов.

По словам Б.Ф.Ломова, несмотря на различие трактовок понятия «личность», во всех советских подходах в качестве ее ведущей характеристики выделяется направленность. В свою очередь В.Н.Мясищев замечает, что сам термин «направленность» является очень общим, векторным и харак-

теристика личности направленностью не только односторонняя и бедная, но она мало подходит для понимания большинства людей, поведение которых определяется внешними моментами. Общественные условия формируют личность как систему отношений. Содержанием личности, по В.Н.Мясищеву, является совокупность отношений к предметному содержанию опыта человека и связанная с этим система ценностей. Проявления активности человека определяются его убеждениями, которые в структуре личности Платонова наряду с мировоззрением, интересами, идеалами, моральными качествами и потребностями объединяются в подструктуру «направленность и отношения личности». Направленность личности, занимая наиболее высокое положение в личностной иерархии, носит социально обусловленный характер и формируется в процессе воспитания. Анализ социальной опосредованности личностных отношений занимает важное место в русской советской психологии, поскольку личность не может рассматриваться в отрыве от социальной среды, общества. Еще Л.С.Выготский ввел в психологию понятие «социальная ситуация развития». Развитие личности, по Л.С.Выготскому, обусловлено

освоением индивидом ценностей культуры, которое опосредовано процессом общения. По его словам, значения и смыслы, зарождаются в отношениях между людьми, в частности, в прямых социальных контактах ребенка со взрослыми, затем посредством интериоризации «вращиваются» в сознание человека. С.Л.Рубинштейн также считает, что ценности производны от соотношения мира и человека, выражая то, что в мире, включая и то, что создает человек в процессе истории, значимо для человека. По мнению Б.Г.Ананьева, исходным моментом индивидуальных характеристик человека как личности является его статус в обществе, равно как и статус общности, в которой складывалась и формировалась данная личность. На основе социального статуса личности формируются системы ее социальных ролей и ценностных ориентаций. Статус, роли и ценностные ориентации, по словам Б.Г.Ананьева, образуя первичный класс личностных свойств, определяет особенности структуры и мотивации поведения и, во взаимодействии с ними, характер и склонности человека [см. 7].

Таким образом, теоретические концепции второй половины XX века раскрывают психологическую

природу ценностей через введение практически тождественных понятий «ценностные ориентации личности» и «личностные ценности», которые различаются, по существу, лишь отнесением ценностей скорее к мотивационной сфере.

Мы вновь хотим вернуться к идеям западных авторов и завершить обзор ценностей теориями М.Рокича и Ш.Шварца. Так как, во-первых, их взгляды наиболее близки к современным представлениям о ценностях; во-вторых, разработанные ими методики превратились в методический инструментарий многих исследователей в области социально-психологического изучения ценностных ориентаций.

Так, по мнению М.Рокича, то, что является типичным для группы людей, является социальным по своей сути. Согласно его точки зрения, ценности характеризуются следующими признаками: 1) общее число ценностей, являющихся достоянием человека, сравнительно невелико; 2) все люди обладают одними и теми же ценностями, хотя и в различной степени; 3) ценности организованы в системы; 4) истоки ценностей прослеживаются в культуре, обществе и его институтах и личности; 5) влияние ценностей прослеживается практически во всех социальных фено-

менах, заслуживающих изучения. Система ценностных ориентаций не является чем-то полностью упорядоченным и константным, она противоречива, отражает как главные, существенные изменения взаимоотношений личности с миром, так и смену текущих, мимолетных жизненных ситуаций. И, в связи с большим количеством ценностей, М.Рокич попытался как-то сгруппировать их и выделил два класса ценностей: терминальные и инструментальные. Терминальные ценности носят более устойчивый характер, чем инструментальные. Разведение терминальных и инструментальных ценностей воспроизводит традиционное различение ценностей-целей и ценностей-средств. Терминальные, или целевые ценности обобщенно выражают важнейшие цели, идеалы, самоценные смыслы жизни людей – такие как ценность человеческой жизни, семьи, межличностных отношений, свободы. В инструментальных ценностях запечатлены одобряемые в данном обществе или иной общности средства достижения цели. С одной стороны, это нравственные нормы поведения, а с другой – качества, способности людей (такие как инициативность, независимость, авторитетность и т.д.).

По определению, целевые ценности более устойчивые и имеют более высокий статус по сравнению с инструментальными ценностями. Но, тем не менее, социальные ценности нестабильны во времени; изменения в политической, экономической, духовной сферах общества приводят к изменению социальных ценностей, которые по своей природе являются нормативными [см. 8].

Деление Рокичем ценностей на терминальные и инструментальные, нашло свое дальнейшее подтверждение в работах других авторов, а разработанная на основе выделенных им ценностей методика до сих пор используется многими исследователями.

Ш.Шварц считал, что изучение ценностей сопряжено с определенными трудностями. Например, люди могут не осознавать абстрактно выраженные ценности, испытывать сложности при их формулировании. Поэтому он разработал теорию динамических отношений между ценностными типами, в которой описывается концептуальная организация системы ценностей. Он утверждал, что действия, совершаемые в соответствии с каждым типом ценностей, имеют психологические, практические и социальные

последствия, которые могут вступать в конфликт или, наоборот, быть совместимыми с другими типами ценностей. Например, ценности достижения могут вступать в конфликт с ценностями доброты: стремление к личному успеху может противоречить действиям, направленным на повышение благополучия других. По мнению Шварца, с одной стороны, ценностные приоритеты, преобладающие в обществе – это ключевой элемент в культуре. Ценностные приоритеты индивидов представляют центральные цели, которые связаны со всеми аспектами их поведения. С другой стороны, ценности испытывают прямое влияние повседневного опыта в изменяющемся экологическом и социально-политическом контексте. Поэтому ценности являются хорошим индикатором для отслеживания процессов социального и индивидуального изменения, возникающего в результате исторических, социальных и личных событий. Кроме того, они могут быть положены в основу изучения различий между социальными культурами и субкультурами, которые появляются по мере того, как социальные общности развиваются в определенных направлениях в результате их уникального опыта [см. 9].

Необходимо отметить, что Шварцем разработаны две методики изучения ценностей, их анализа: на уровне личности (индивидуальных различий), на уровне культур (различий в социальных культурах).

Таким образом, в зарубежной психологии ценностные ориентации как предмет психологического исследования рассматриваются в области мотивации и мировоззренческих структур сознания. Мы в

очередной раз приходим к выводу о том, что данная проблема актуальна везде, независимо от континента проживания людей. И поэтому представляется важным определение и выявление ценностей, которыми руководствуются люди на современном этапе развития общества, что требует осуществления более основательного обзора теорий, касающихся проблемы ценностей и проведения широкомасштабного исследования в данном направлении.

Литература:

1. Яновский Р.Г. Социальные изменения и динамика геополитической ситуации. Москва, 1998, 16 с.

2. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. Кемерово, 2000, 204 с.

3. Фрейд З.Я и ОНО. Тбилиси, 1991, 425с.

4. Алексеева В.Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности. Психол. журнал № 5, 1984, с. 63-70.

5. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб., 1999, 456 с.

6. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва, 1990, 368 с.

7. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности. СПб., 2000, с. 256–269.

8. Шибутани Т. Социальная психология. Москва, 1997, 524 с.

9. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. СПб., 2004, 70 с.

XARİCİ PSIXOLOGİYADA DƏYƏRLƏR MEYİLLƏRİNİN PROBLEMİ

ABSTRAKT

Məqalədə xarici psixoloqların dəyərlər sisteminə baxışından danışılır. Sovet və qərb psixoloqlarının dəyərlər haqqında olan fikirləri müqayisə edilir. Müxtəlif müəlliflər dəyərlərin insan həyatındakı mühüm rolunu vurğulayırlar. Bununla bərabər, dəyərlər şəxsiyyətin formalaşması prosesinin aparıcı qüvvələrindəndir.

Məqalədə müasir cəmiyyətdə cərəyan edən dəyərlərin transformasiyası prosesindən də danışılır. Bu proses müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq köhnə dəyərlərin yeniləri ilə əvəz edilməsindən ibarətdir.

Beləliklə, dəyərlərə, sosial-psixoloji fenomen kimi, marağın artmasını bütün dünyada müşahidə etmək olar.

VALUE ORIENTATIONS PROBLEM IN FOREIGN PSYCHOLOGY

ABSTRACT

In the article it is spoken about look of foreign psychologists to system of values. Thoughts of soviet and west psychologists about values are compared. Different authors emphasize important role of values in the human life. With this equal, values are one of main forces of the process of forming personality.

In the article it is also spoken about of process of transformation values which flow in the modern society. In accordance with demands of the modern time this process consists of substituting old values with new.

So, we can observe, that to values, like a socio-psychological phenomenon, increase interest all over the world.

QIYMƏTLƏNDİRMƏ ALƏTİNİN KROSS-MƏDƏNİ ADAPTASIYASI: BEYNƏLXALQ STANDARTLAR VƏ YERLİ KONTEKSTDƏ

Turanə Əliyeva

*Bakı Dövlət Universitetinin Sosial və pedaqoji
psixologiya kafedrasının müəllimi*

E-mail: bdu_spp@mail.ru

kebirli_turan@yahoo.co.uk

Açar sözlər: kross-mədəni adaptasiya, mənbə dil, hədəf dil, mötəbərlik, qiymətləndirmə

Ключевые слова: кросс-культурная адаптация, язык первоисточника, язык перевода, валидность, оценивание

Key words: cross-cultural adaptation, source language, target language, validity, assessment

Uşaq inkişafının qiymətləndirilməsi sahəsində yerli kontekstə uyğunlaşdırılmış alətlərə ehtiyac böyükdür. Bir çox inkişaf edən ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da sosial-psixoloji sahədə standartlaşmış metodikaların yoxluğu tədqiqatçıları seçim qarşısında qoyur: yeni metodika yaratmaq və ya mövcud bir metodikanı tərcümə edib sınaqdan keçirərək yerli kontekstə uyğunlaşdırmaq. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni metodikanın yaradılması müəyyən göstəricilərə görə o qədər də əlverişli hesab edilmir: tədqiqatın keçirilməsinə uzun müddət və xeyli maliyyə tələb olunur, ən başlıcası isə, vahid metodologiyanın olmaması digər ölkələrlə müqayisə imkanlarının

məhdud olmasıdır. Məhz bu amilləri nəzərə alaraq artıq sınaqdan keçmiş qiymətləndirmə alətinin yerli kontekstə uyğunlaşdırılmasına üstünlük verilir. Bu proses daha sərfəli, səmərəli və praktik hesab edilir.

Sözgedən alətlərin tərcüməsi və kross-mədəni adaptasiyası beynəlxalq səviyyədə geniş istifadə olunan bir üsuldur [6, 7, 14, 15, 18]. Belə ki, qiymətləndirmə alətinin digər bir ölkə/mədəniyyətdə istifadəsini təmin etmək üçün onun kross-mədəni adaptasiyası zəruridir. Adaptasiya prosesi alətin müəyyən bir ölkə və ya bölgəyə xarakterik olan dialektə, mədəni məzmununa və həyat tərzinə uyğunlaşdırılmasına dəlalət edir. Kross-mədəni adaptasiya zamanı orijinal metodika-

da olan bəzi tapşırıqların dəyişdirilməsi və ya tamamilə çıxarılması zərurəti yarana bilər. Adaptasiya çox mərhələli bir prosesdir və tərcümə bu prosesin vacib mərhələlərindən birini təşkil edir [23].

Cari məqalədə müəlliflərin əsas məqsədi mövcud qiymətləndirmə alətlərinin uyğunlaşdırılması zamanı kross-mədəni tərcümə sahəsində olan beynəlxalq standartlardan təcrübə və tədqiqat məqsədi ilə istifadəsinin zəruriliyini təsvir etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan, uşaq inkişafının qiymətləndirilməsinə yönəlmiş müvafiq alətlərin tərcüməsi xüsusi olaraq diqqət mərkəzindədir.

Məqalədə əsasən tərcümə olunmuş alətin hədəf əhaliyə mədəni kontekst baxımından uyğunluğunu təmin etmək məqsədilə labüd olan şərtlərə nəzər salınır. Tərcümə olunmuş alətin mənbə dilinə konseptual və texniki cəhətdən ekvivalent olması, mədəni kontekst baxımından mötəbərliyi və hədəf əhaliyə linqvistik uyğunluğu bu qəbildəndir. Müəlliflər sözügedən alətlərin kross-mədəni adaptasiyasına dair müxtəlif tövsiyələr və konkret metodik məsləhətlər verirlər.

Quillemin və digərləri qiymətləndirmə alətinin kross-mədəni adaptasiyasını “müxtəlif mədəni kontekstlərdə oxşar fenomenin ölçülməsinə yönəlmiş” proses kimi təsvir edirlər. Onlar qeyd edirlər ki, bu proses

əsasən digər bir mədəni mühit üçün hazırlanmış alətin ekvivalentini hazırlamaqdan ibarətdir [8, s. 1425]. Belə ki, müvafiq mədəni kontekstdə istifadə üçün uyğunlaşdırılmış aləti mənbə dilə konseptual və texniki cəhətdən ekvivalent, mədəni baxımdan mötəbər və hədəf əhaliyə linqvistik baxımdan uyğun olan bir metodika kimi tərif etmək olar.

Sözügedən aləti tərcümə edərkən texniki ekvivalentliklə konseptual ekvivalentliyi fərqləndirmək çox vacibdir [10, 13]. Texniki ekvivalentlik dedikdə qrammatika və sintaktis baxımından ekvivalentlik nəzərdə tutulur, konseptual ekvivalentlik isə alətin iki versiyası arasında məna və məzmun fərqi olmamasına dəlalət edir. Texniki cəhətdən ekvivalent olan alət orijinal alətdə olan sözlərin hərfi tərcüməsidir. Lakin müxtəlif ifadələrin müxtəlif mədəni kontekstlərdə mənası fərqli ola bilər və bu da öz növbəsində bu qəbildən olan alətləri tərcümə edərkən konseptual ekvivalentliyin dəyərləndirilməsini tələb edir [16].

Konseptual ekvivalentliyə mənbə dilindən tərcümə olunmuş alətlərdə olan bənd vahidinin ekvivalentliyi və skalyar ekvivalentlik və ya ölçü şkalaları üzrə ekvivalentlik daxildir. Bənd ekvivalentliyi hər bir bəndin hədəf mədəniyyətin subyektləri üçün eyni mənanı daşımasına dəlalət edir.

Hər iki mədəniyyətdə konstrukt-lar/dəyişənlər eyni ölçü sistemi ilə ölçülürsə skalyar ekvivalentliyə və ya şkalaların ekvivalentliyə nail oluruq [11].

Mədəni mütəbərlik tərcümə olunmuş alətin hədəf əhalinin mədəni fikirləri, normaları, dəyərləri və gözləntilərini əks etdirməsini tələb edir [16]. Kross-mədəni tədqiqatlar üzrə mütəxəssislər mədəniyyətlər arası universal və ya ümumi mənə daşıyan (“etik”) və qrupa spesifik (“emik”) konstrukt-ları/fikirləri fərqləndirirlər. Bu cür alətləri tərcümə edərkən ümumilikdə mənbə alətin konstrukt-larının *etik* xarakter daşması ehtimal olunur. Tərcümə olunmuş alətlərin tədqiq edilən həqiqəti lazımi qayda-da əks etdirməsi üçün onlara həm *etik*, həm də *emik* bəndlər daxil edilməlidir. Bu öz növbəsində hədəf mədəniyyətdə olan konsepsiyanın *emik* aspektlərini əks etdirən yeni bəndlərin yaranmasını nəzərdə tutur [2].

Linqvistik cəhətdən uyğunluğun təmin edilməsi tərcümə olunmuş alətin dilinin oxunaqlılığı və başa düşülməsini özündə ehtiva edir. Bu zaman əsas məqsəd potensial respondentlərin böyük əksəriyyətinin asanlıqla başa düşəcəkləri sözlərdən ibarət alət yaratmaqdan ibarətdir. Tərcümə zamanı tələb olunan anlama səviyyəsini təmin etmək məqsədilə mənbə dildə istifadə olunmuş sözlərin hədəf dilə hərfi

tərcümə edilməsi zəruri deyil.

Qiymətləndirmə alətinin kross-mədəni adaptasiyasına nail olmaq məqsədi ilə hazırki məqalədə aşağıda qeyd olunmuş fəaliyyətlərdən ibarət bir çərçivə təqdim olunur:

Tərcümə (1–4-cü mərhələlər)

Keyfiyyət təhlili (5-ci mərhələ)

Sahə sınağı və təhlil (6-cı mərhələ)

Altı mərhələdən ibarət adaptasiya prosesi həyata keçirildikdən sonra sahə sınağının nəticələrinə əsaslanaraq əlavə keyfiyyət təhlilinə ehtiyac duyula bilər.

Hazırda kross-mədəni tədqiqatlar sahəsində çalışan mütəxəssislər etiraf edirlər ki, qiymətləndirmə alətlərini tərcümə edərkən artıq birbaşa tərcümədən (və ya bir tərəfli tərcümədən) istifadə edilə bilməz. Çoxsaylı mənbələrin təhlili göstərir ki, tərcümə olunmuş qiymətləndirmə alətinin etibarlı və mütəbər olmasını təmin etmək üçün ən münasib yanaşma bir sıra texnikanı özündə birləşdirən yanaşmadır [2, 3, 16]. Belə ki, heç bir adaptasiya texnikası təklikdə alətin ekvivalentliyini adekvat şəkildə təmin edə bilmir və yalnız bir çox strategiyalardan istifadə edən yanaşma nəticəsində ekvivalentliyin müxtəlif növləri təmin edilməklə, adekvat tərcüməyə nail olmaq mümkündür. Beləliklə, alətin tərcüməsi üçün aşağıdakı fəaliyyətlərdən ibarət olan bir proses tövsiyə olunur:

- mənbə dildən birbaşa tərcümə (mənbə dildən hədəf dilə tərcümə);
- tərcümə olunmuş materialın mənbə dilinə yenidən tərcüməsi (hədəf dildən mənbə dilə tərcümə);
- müstəgil təhlil və müqayisə;
- qrup təhlili.

Qiymətləndirmə alətini tərcümə etmək üçün aidiyyəti sahə üzrə təcrübəsi olan və əsasən də ana dili məhz hədəf dili olan peşəkar tərcüməçilər (iki və ya daha çox) dəvət olunur. Qiymətləndirmə alətinin tərcüməsini həyata keçirən tərcüməçilər hədəf əhali, eyni zamanda məlumatın toplanması proseduru ilə tanış olmalıdırlar. Tərcüməyə başlamazdan öncə tərcüməçilərə tədqiqatın vəzifələri, seçmənin demoqrafik xüsusiyyətləri, istifadə olunacaq müsahibə üsulu və tərcümənin oxunaqlıq səviyyəsi haqda məlumat təqdim olunmalıdır.

Qiymətləndirmə aləti mənbə dildən hədəf dilə birbaşa tərcümə olunduqdan sonra hədəf dildən yenidən mənbə dilə tərcümə olunma prosesindən keçir. Bu proses zamanı birbaşa tərcümə olunmuş alət yenidən mənbə dilinə tərcümə olunmaq üçün iki tərcüməçiyə verilir. Mənbə dilinin tərcüməçilərin ana dili olmasına üstünlük verilməlidir. Tərcümə olunmuş materialın hədəf dilindən mənbə dilinə yenidən tərcümə olunması prosesində tərcüməçi mənbə dilində olan ilkin variantı görməməlidir,

eyni zamanda birbaşa tərcüməni edən tərcüməçilərlə təmasda olmalıdır.

Qiymətləndirmə alətinin tərcüməsində üçüncü mərhələ tərcümə olunmuş versiyanın bir və ya daha çox iki dilli rəyçiyə təqdim olunmasından ibarətdir. Bu zaman rəyçilərə alətin mənbə dilində olan versiyası, eyni zamanda sonradan hədəf dilindən mənbə dilinə tərcümə olunmuş versiyası təqdim olunur. Rəyçilər hər iki versiyanı müqayisə edərək məna və ya ekvivalentlik baxımından mövcud olan fərqləri qeyd etməlidirlər.

Orijinal və tərcümə olunmuş materialların rəyçilər tərəfindən təhlili başa çatdıqdan sonra aləti birbaşa mənbə dilindən tərcümə edən, yenidən mənbə dilinə tərcümə edən şəxslər və rəyçilər arasında aşkar olunmuş problemləri müzakirə etmək, qrammatik və sintaktik səhfləri düzəltmək və versiyalar arasındakı müşahidə olunan ekvivalentlik problemlərini həll etmək üçün bir sıra görüşlər keçirilir. Sözlər və düzəlişlərə dair qərarlar konsensus yolu ilə qəbul olunur. Burada əsas məqsəd birbaşa və ya geri tərcümə prosesində qərəzli yanaşma və ya səhv tərcümə riskinin minimuma endirilməsindən ibarətdir. Qrup tərəfindən baxışın üstün cəhəti mədəni, sosial və etnik baxımdan ola biləcək qərəzliliyi neytrallaşdırmaqdan ibarətdir. Belə hallar tərcümə

prosesində bir tərcüməçidən istifadə olunanda baş verə bilər.

Keyfiyyət tədqiqatı sənədlərin təhlili, müşahidə və müsahibə zamanı insanların etdiklərini, düşüncələrini, bildiklərini və hiss etdiklərini araşdırmaq üçün istifadə olunan tədqiqat üsullarından ibarətdir [20 s. 398]. Bu üsullar kəmiyyət üsulları ilə yanaşı istifadə olunur. Kəmiyyət üsulları tərcümə olunmuş alətin mədəni səriştəliliyi və ya məzmun/mahiyyət mötəbərliyinin qiymətləndirilməsi zamanı olduqca faydalıdır. Adaptasiya zamanı fikir verilməlidir ki, alət hədəf əhaliyə uyğunlaşdırılan fenomenin əhaliyə spesifik sahələrini ölçsün. Keyfiyyət üsulları “etik” (universal) və “emik” (mədəniyyətə spesifik) konstruktları və ya qrup davranışını müəyyən etməyə kömək edir. Bu zaman hədəf qrupun “subyektiv” mədəniyyəti dəyərləndirilir və qrup üzvlərinin buna şablon cavabları qrupun koqnitiv strukturunu müəyyən etməkdə istifadə olunur [16]. Ehtimal olunur ki, qrupun norma, dəyər və gözləntiləri müəyyən bir mədəniyyətə mənsub olan qrup daxili davranışda olan oxşarlıqlara təsir edir. Tərcümə olunmuş alətin konseptual ekvivalentliyi və linqvistik uyğunluğu da keyfiyyət üsullarından istifadə edərkən dəyərləndirilir.

Kross-mədəni tədqiqata uyğun olan keyfiyyət tədqiqatının üç əsas

növü var: fokus qruplar, koqnitiv müsahibə və oxunaqlılığın dəyərləndirilməsi.

Fokus qruplar qrup müzakirələri zamanı müəyyən bir mövzuya dair məlumat toplamaq üçün istifadə olunan tədqiqat alətidir [17]. Qrup iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsi mövcud təcrübə, dəyərlər, inanclar və hisləri aşkar etməyə kömək edir. Bundan başqa, qrup müzakirələri vasitəsi ilə müxtəliflik və onun mənbələri araşdırılır. Kross-mədəni tədqiqatlarda fokus qruplardan istifadənin bir sıra vəzifəsi var. Bu vəzifələr alətdə əks olunmuş sahələrin hədəf əhalinin ehtiyac və gözləntilərinə adekvat olması, həmçinin yeni sahələrin yaradılmasına və ya mövcud olan sahələrin genişləndirilməsinə olan ehtiyacı dəyərləndirməkdən ibarətdir.

Styuart və Şamdasani fokus qrupların təşkili və keçirilməsində səkkiz addım müəyyən ediblər:

- Tədqiqat sualı/hipotezin formalaşdırılması;
- seçmənin müəyyən olunması;
- moderatorun təyin edilməsi;
- strukturlaşmış protokolun hazırlanması və sınaqdan keçirilməsi;
- seçmənin cəlb edilməsi;
- fokus qrupun keçirilməsi;
- məlumatın təhlili və izahı;
- Hesabatın hazırlanması [21].

Fokus qrupların 8–12 nəfərdən ibarət olması tövsiyə olunur [4]. Bu za-

man demoqrafik və ya digər xüsusiyyətlərinə görə homogen qruplar tövsiyə olunur. Qrup iştirakçılarının bir-biri ilə ünsiyyətini təmin etmək vacibdir. Kross-mədəni tədqiqat zamanı fokus qruplar mədəni kontekst baxımından homogen olur. Lakin moderator qrupu formalaşdırarkən yaş, cins və s. bu kimi əlavə müvafiq demoqrafik xüsusiyyətləri də nəzərdən keçirə bilər. Fokus qrupun effektivliyinin təmin olunması istiqamətində moderatorun müəyyən edilməsi olduqca həlledici amildir. Fokus qrupun moderatoru bütün sessiyanı aparır və qrup müzakirələrinin spesifik mövzular ətrafında getməsinə təmin edir. Burns və Buş qeyd edirlər ki, moderator qrup üzvlərinin təbii müzakirələrini həvəsləndirməklə yanaşı, müzakirələrin müəyyən olunmuş mövzulardan kənara çıxmamasını təmin etməlidir [4].

Məlumatın təhlili zamanı iştirakçıların kəmiyyət şərtləri kateqoriyalara çevrilməlidir. Fokus qruplar zamanı əldə olunmuş nəticələr əsasında yeni bəndlər yaradılır və ehtiyac olarsa mövcud bəndlər modifikasiya olunur.

Koqnitiv sınaq texnikaları adətən sorğu alətinin yaradılması prosesində onu tədqiq etmək, dəyərləndirmək və təkmilləşdirmək üçün istifadə olunur [1]. Koqnitiv sınaq vasitəsilə dərk edilməsi çətin olan bəndlər və ya

terminlər/ifadələr müəyyən edilir, respondentlər tərəfindən yanlış başa düşülən suallar və suallara uyğun olmayan və ya respondentlərin təcrübəsini əks etdirməyən cavab variantları müəyyən edilir və bunun əsasında bəzi ölçü xətalalarının mənbələri aşkar edilərək minimuma endirilir [12].

Koqnitiv sınağın geniş istifadə olunan formalarından biri koqnitiv müsahibədir. Bu zaman respondentin düşünmə prosesi araşdırılır. Koqnitiv müsahibənin iki forması mövcuddur: sinxron (eyni vaxtda baş verən) və retrospektiv yanaşmalar. Sinxron yanaşmadan istifadə zamanı respondent sorğu bəndlərini cavablandıraraq “ucadan düşünür” və ya düşünmə prosesini artikulyasiya edir. Retrospektiv yanaşma zamanı respondent sorğunu cavablandıraraq qurtardıqdan sonra ona sorğu prosesi haqqında suallar verilir [9]. Yanaşmaların hər ikisində verbal yoxlama istifadə oluna bilər. Bunlardan biri respondentdən sorğuda istifadə olunmuş sualı parafraz etməkdən ibarətdir. Bu zaman respondent tərəfindən sualın dərk edilməsi yoxlanılır. Həmçinin bu proses zamanı müəyyən sorğu bəndi üçün daha müvafiq sözlər təklif oluna bilər.

Tərcümə olunmuş alətin sahə sınağı tövsiyə olunur. Sahə sınağı keçirildikdən sonra tərcümə olunmuş alətin etibarlılığı və mötəbərliyini

dəyərləndirmək üçün psixometrik təhlil istifadə olunmalıdır. Psixometrik testlər həmçinin müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan qruplar arasında ölçü ekvivalentliyini yoxlamaq üçün istifadə oluna bilər. Ən geniş istifadə olunan təhlil növləri aşağıda göstərilir.

Etibarlılığın qiymətləndirilməsi psixometrik təhlil növünə aiddir. Bu zaman Kronbaxın alfa əmsalından istifadə olunur və alətin daxili sabitliyi ölçülür [5]. Kronbax alfa şkalada bəndlərin sayına və bəndlərin homogenliliyinə əsaslanır. Bəndlərin homogenliyi şkalada bəndlər arası korrelyasiyaların ortaq bölənini təsvir edir və bəndlərin standart yayınmasını ölçür [5].

Faktor analizi alətin daxili strukturunu və ya şkalanın konstruktlarının mötəbərliyini yoxlayır. Bundan əlavə, faktor analizi qruplar arası invariantlığın ölçülməsində də istifadə oluna bilər [19].

Bənd üzrə Cavab Nəzəriyyəsi (Item Response Theory (IRT) üsulu

psixometrik təhlil növünə daxildir. Bu üsul bəndlərin differensial funksionallığının qiymətləndirilməsi üçün bir struktur təklif edir [22].

Alətin səriştəli (adept) tərcüməsi alətin hazırlanması prosesinin ayrılma hissəsini təşkil etsə də, təkliddə götürüldükdə mədəni kontekst baxımından uyğun alətin yaradılmasını təmin etmir. Alətin kross-mədəni adaptasiyasının tələblərinə əsasən tərcümə olunmuş alətin mənbə dilə konseptual və texniki cəhətdən ekvivalent, mədəni baxımdan mötəbər və hədəf əhaliyə linqvistik baxımdan uyğun olmasının təmin olunması zəruridir. Azərbaycan əhalisinə mədəni baxımdan müvafiq olan alət hazırlamaq üçün müvafiq fokus qruplar yaradılmalıdır və koqnitiv müsahibələr keçirilməlidir. Bu zaman məqsəd alətin məzmununun mədəni kontekst baxımından uyğunluğunu dəyərləndirməkdən ibarətdir. Növbəti mərhələdə isə alət tərcümə olunaraq sahə sınağından keçməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Berkanovic, E. (1980). The effect of inadequate language translation on Hispanics' responses to health surveys. *American Journal of Public Health*, 70, 1273-1276.

2. Brislin, R. W. (1986). The wording and translation of research instruments. In W.J.Lonner & J.W.Berry

(Eds.), *Field Methods in Cross-Cultural Research*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.

3. Bullinger M., Alonso J., Apalone G., Leplege A., Sullivan M., Wood-Dauphinee, S.Gandek, B.Wagner, A.Aaronson, N.Bush, P.Fukuhara, S.Kaasa, S. & Ware J.E.

- (1998). Translating health status questionnaires and evaluating their quality: The IQOLA project approach. *Journal of Clinical Epidemiology*, 51, 913-923.
4. Burns A.C. & Bush R.F. (1995). *Marketing Research*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
5. Cronbach, L. J. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of tests. *Psychometrika*, 16, 297–334.
6. Gandek B. & Ware J.E. (1998). Methods for validating and norming translations of health status questionnaires: the IQOLA Project approach. *International Quality of Life Assessment. Journal of clinical epidemiology* 51(11):953-959.
7. Grassi-Oliveira R., Stein LM., Pezzi JC: [Translation and content validation of the Childhood Trauma Questionnaire into Portuguese language]. *Revista de saude publica* 2006, 40(2):249-255.
8. Guillemin F., Bombardier C. & Beaton D. (1993). Cross-cultural adaptation of health-related quality of life measures: Literature review and proposed guidelines. *Journal of Clinical Epidemiology*, 46, 1417–1432.
9. Harris-Kojetin L.D., Fowler F. J., Brown J. A., Schnaier J.A., & Sweeny S.F. (1999). The use of cognitive testing to develop and evaluate CAHPS 1.0 core survey items. *Medical Care*, 37, MS10-MS21.
10. Herdman, M., Fox-Rushby J., & Badia X. (1997). ‘Equivalence’ and the translation and adaptation of health-related quality of life questionnaires. *Quality of Life Research*, 6, 237-247.
11. Hui C. H. & Triandis H. C. (1985). Measurement in cross-cultural psychology. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 16, 131-152.
12. Jobe J. & Mingay D. (1991). Cognition and survey measurement: History and overview. *Applied Cognitive Psychology*, 5, 175-192.
13. Keller S.D., Ware J.F., Gandek B., Aaronson N.K., Alonso J., Apolone G., Bjorner J.B., Bullinger M., Fukuhara S., Kaasa S., Lepage A., Sanson-Wisher R.W., Sullivan M., & Wood-Dauphinee, S.(1998). Testing the equivalence of translations of widely used response choice labels: Results from the IQOLA project. *Journal of Clinical Epidemiology*, 51, 933–944.
14. Li L., Wang H.M., Shen Y. (2003). Chinese SF-36 Health Survey: translation, cultural adaptation, validation, and normalisation. *Journal of epidemiology and community health* 2003, 57(4):259–263.
15. Maneesriwongul W., Dixon JK: Instrument translation process: a methods review. *Journal of advanced nursing* 2004, 48(2):175–186.
16. Marin G. & Marin B.V. (1991). Research with Hispanic

Populations. Newbury Park, CA: Sage Publications.

17. Morgan D.L. Focus groups. *Annual Review of Sociology*. 1996, 22, p. 129–152.

18. Peters M., Passchier J.: Translating instruments for cross-cultural studies in headache research. *Headache* 2006, 46(1), p.82-91.

19. Reise S.P., Widaman K.F., & Pugh R.H. (1993). Confirmatory factor analysis and item response theory: Two approaches for exploring measurement invariance. *Psychological Bulletin*, 114, 552–566.

20. Shi L. (1997). *Health Services Research Methods*. Albany, NY: Delmar Publishers Inc.

21. Stewart D.W. & Shamdasani P.M. (1990). *Focus Groups*. Newbury Park, CA: Sage Publications.

22. Thissen D., Steinberg L., & Wainer H. (1993). Detection of differential item functioning using the parameters of item response models. In P. W. Holland & H. Wainer (Eds.), *Differential Item Functioning*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

23. van Widenfelt BM, Treffers PD, de Beurs E, Siebelink BM, Koudijs E: Translation and cross-cultural adaptation of assessment instruments used in psychological research with children and families. *Clinical child and family psychology review* 2005, 8(2):135-147.

КРОСС-КУЛЬТУРНАЯ АДАПТАЦИЯ МЕТОДИКИ: МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ И МЕСТНЫЙ КОНТЕКСТ

АБСТРАКТ

Данная статья состоит из пяти основных частей: (а) общие вопросы кросс-культурной адаптации методики; (б) перевод методики с языка первоисточника на язык перевода; (в) качественный анализ; (г) полевое тестирование; (д) статистические методы анализа переведенной методики. В данной статье сделана попытка представить методические рекомендации для кросс-культурного перевода методик с языка первоисточника на язык перевода, а также использования полученных результатов в целях практики и исследования. Авторы статьи описывают всесторонний протокол перевода методики. В статье обсуждается использование конкретных статистических методов для изучения внутренней согласованности шкал.

**CROSS-CULTURAL ADAPTATION OF AN ASSESSMENT TOOL:
INTERNATIONAL STANDARDS AND LOCAL CONTEXT**

ABSTRACT

This article has five major sections: (a) general issues of cross-cultural tool adaptation; (b) translation of an assessment tool; (c) qualitative analysis; (d) field testing; and (e) statistical applications for translated instruments. The current article aims at providing guidelines for translating instruments into another language and using the results for practice or research purposes. The authors of the article offer a comprehensive protocol for translating a scale from source language into target language. Statistical applications for examining internal consistency are discussed. Finally, implications for practice and research are addressed.

*Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)
Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 15 yanvar 2014-cü ildə daxil olmuşdur*

QADINLARA QARŞI AİLƏDAXİLİ ZORAKILIĞIN ƏSAS SƏBƏBLƏRİ

Şahnaz Aslanova

*BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya
kaferdasının doktorantı*

E-mail: shahnaz-qurbanova@rambler.ru

Açar sözlər: ailə institutu, ailədaxili münasibətlər, ailədaxili münaqişələr, psixoloji iqlim, sosial rollar

Ключевые слова: институт семьи, внутрисемейные отношения, внутрисемейные конфликты, психологический климат, социальные роли

Keywords: institution of the family, family relations, conflicts within the family, psychological climate, social roles

Ailə bütün dövrlərin və bütün cəmiyyətlərin aktual problemlərindən hesab edilir. Bu baxımdan, ailə anlayışına olan maraq daimi və kütləvi xarakter daşıyır. Ailədaxili münaqişələr ailə münasibətlərinin müxtəlif təzahürləri içərisində özünəməxsus yer tutur. Ailədaxili münaqişələri təhlil etmək üçün ilk növbədə bu münaqişənin psixoloji mahiyyətini, ona təsir edən amilləri aydınlaşdırmaq lazımdır. Məlumdur ki, münaqişə qarşılıqlı təsir subyektlərinin əks istiqamətli, yəni bir-birinə zidd olan məqsədlərinin, meyllərinin, fikirlərinin toqquşmasıdır.

Ailədaxili zorakılığın müxtəlif formaları müxtəlif faktorların təsiri ilə yarana bilər. Buraya din, ənənə, maddi vəziyyət və s. aid etmək olar. Cəmiyyətdə qadınlar və onların rolları haqqında kök salmış bir çox təsəvvürlər mövcuddur. Qeyd olunan təsəvvür-

lərdən – stereotiplərdən bəziləri zərərçəkmişin əleyhinə olaraq günahkarlara bəraət qazandırır. Stereotipik təsəvvürlər və onların günahkara haqq qazandırması haqqında nümunələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- kişi və qadının ənənəvi rolları;
- qadınlar ənənələrə əsasən kişilərdən asılı olmalı olduqları kimi təbiyə edilmişdirlər;

– kişilərin işləməli, ailənin maddi tələbatlarını təmin etməli və ailə adına vacib qərarlar verməli olduğu ilə bağlı stereotiplər.

Ailədaxili zorakılıq polis, həkim, məktəb və digər orqanların müdaxilə edə bilməyəcəyi ailədaxili problemdir.

Qadının ailə daxilində baş verən hər bir problemə görə məsuliyyət daşdığı haqqında təsəvvürlər və s. (2, s.56)

Təbii müşahidələrdən bəllidir ki, zorakılıq halları ilə adətən qadınlar üzləşir; təəssüflər olsun ki, fiziki zəif-

liyin mənəvi cəhətdən kompensasiya olunmaması ailədə qadın hüquqlarının pozulmasına, şiddətlərin artmasına, ailələrin dağılmasına və digər fəsadlara səbəb olur. Ailədaxili zorakılığa məruz qalmış qadınlar sosial baxımdan özlərini yalnız hiss edirlər. Belə qadınlar əsasən zorakılığın bütün ailələrdə olduğuna inanırlar, zorakılığın baş verməsində özlərini günahlandırırırlar, onlara qarşı zorakılıq nümayiş etdirən şəxsin nə vaxtsa düzələcəyinə ümid edirlər və buna görə də itaətkardırlar. Özlərinə olan güvəni itirmiş və digər insanlardan asılı olan belə qadınlar baş verən zorakılığı inkar etməyə meyillidirlər.

Müəlliflərin fikrincə, ailə münacişələrini əsas səbəblərə, başlıca motivlərə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

– ər-arvaddan birinin və ya hər ikisinin güclü inkişaf etmiş maddi tələbatlarının olması;

– tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin nəzərdə hər şeydən əvvəl öz şəxsi tələbatlarını reallaşdırmağa cəhd etmələri (egoizm, eqosentrizm);

– özünəhərmət tələbatının ödənilməməsi;

– tərəflərdən birində və ya hər ikisində özünüqiymətləndirmənin yüksək olması;

– ər-arvadın ər, arvad, ata, ailə başçısı, ev sahibəsi və digər rollar haqqında təsəvvürlərinin üst-üstə düşməməsi;

– tərəflərdən birinin davranışında baş verən xoşagəlməzliyin səbəbinin başa düşülməməsi, nəticədə isə qarşılıqlı anlaşmazlığın yaranması;

– tərəflərdən birinin ailə təsərrüfatında iştirak etmək istəməməsi;

– tərəflərdən birinin uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olmaq istəməməsi və ya onların tərbiyəsinə baxışların üst-üstə düşməməsi;

– ər-arvadın temperament tiplərində və xarakter xüsusiyyətlərində uyğunsuzluq və qarşılıqlı münasibətlərdə bu müxtəlifliyin nəzərə alınmaması və s. (4, s.122).

Ailədə müxtəlif səbəblərdən baş verən konfliktli situasiyaların düzgün həll edilməsinə fikir yönəltmədikcə, gün keçdikcə evlilik daha da mənfi nöqtəyə yönələn təhlükə signalına çevrilir. Konflikt zamanı baş verən qarşıdurmalarda kişinin və ya qadının arasında davamlı bir güc mübarizəsi yaşandığı görülür, ya da birinin digərinə (ümumiyyətlə, qadın ərinə) tamamilə boyun əymək məcburiyyətində qalır. Evliliyin nəslin davamı, qadın və kişinin bir-birilərini tamamlayaraq yetkinləşmələri, iffətlərini qorumaları, sağlam bir cəmiyyət həyatının təşəkkülü kimi hikmətlərə görə Allahın lütf etdiyi bir xeyir olduğu unudulur. Cəmiyyətin ən kiçik vahidi olan ailə, insanların bəslənmə və baxım ehtiyaclarını qarşılayan, güvən duyğusu verən, bədən və ağıl

sağlamlığını qoruyan və inkişaf etdirən, bəzənsə hər növ şiddətin bəsləndiyi, zorakılığın tətbiq olunduğu tək mərkəzdir. Bunu da unutmaz lazımdır deyil ki, ailə canlı bir təsisatdır. O da dialektika qanunlarına tabedir. Bu mənada da söhbət heç də ailədə münəfişənin olub-olmaması haqqında getmir. Əslində münəfişəsiz ailə yoxdur və ola da bilməz (1,s.131)

Tədqiqatçılar ailədaxili münəfişələr törədə biləcək səbəblərin sırasını dörd səviyyədə ifadə etməyi məqsəddünyağün sayırlar:

- 1) psixofizioloji səviyyə;
- 2) psixoloji səviyyə;
- 3) sosial rollar səviyyəsi;
- 4) sosiomədəni (mənavi) səviyyə.

Psixoloji səviyyədə yaranan münəfişələr ailədə tərəf müqabillərinin cinsi həyatında yaranan uğursuzluq kimi meydana çıxır. Ümumilikdə, bu amil tez-tez özünü büruzə versə də, ayrılanlar çox nadir hallarda bunu başlıca səbəb kimi qeyd edirlər. Bu isə insanlara xas olan bir çox tipik stereotiplər, o cümlədən, münəfişə, gərginlik vəziyyətində insanların öz hərəkətlərinin, davranışlarının real motivlərini gizlətməyə, «ört-basdır» etməyə yönəlməsi ilə izah edilir.

Psixoloqlar bir qayda olaraq, psixofizioloji uyğunluğu sağlam, ahəngdar ailə münasibətlərinin təməli kimi qiymətləndirirlər. Prinsip etibarı ilə bu fikri dolayısı ilə rədd edənlər və

ya onu kəskin polemika, müzakirə mövzusunə çevirənlər az deyil.

Lakin psixofizioloji uyğunluğu ailədə tərəf müqabili olan şəxslərin qarşılıqlı münasibətlərində həlledici rolə malik olması heç kəsə şübhə doğurmur.

Əgər ailə qurularkən tərəf müqabilləri üçün psixofizioloji uyğunluq nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb edirsə, əlverişli psixoloji iqlim də ailənin qorunub saxlanması və möhkəmlənməsi üçün bir o qədər zəruri olur. Başqa sözlə, ailədə münasibətlərin psixoloji səviyyəsi ailənin müqəddəratını və gələcəyini bir çox cəhətdən təyin edir.

Münəfişənin üçüncü – sosial rollar səviyyəsi ailədə məişət-təsərrüfat işlərinin düzgün bölüşdürülməməsi, ailədaxili məsuliyyətsizlik və intizam-sızlıq ilə sıx bağlıdır. Belə ailələrdə adətən ümumi narazılıq mühiti, qarşılıqlı laqeydlilik hökm sürür. Ailədə tərəf müqabili olan şəxslərdən biri, bəzən hər ikisi üzərinə düşən məsuliyyəti lazımınca qiymətləndirmir. Bu isə ailədə ciddi böhranın yaranmasını, bəzi hallarda isə ailənin dağılmasına gətirib çıxarır.

Ailədaxili münəfişələrin dördüncü – sosiomədəni (mənavi) səviyyəsi qarşılıqlı anlaşılmasızlıqdan, tərəf müqabillərinin fikirlərinin, düşüncəsinin, dünyagörüşünün uyğun gəlməməsindən doğur.

Ailədə maraqların toqquşması, qadın və ya kişi üçün həyatı əhəmiyyət

kəsb edən dəyərlərin, onun tərəf müqabili üçün qəbuledilməz olması, onların ünsiyyət, fikir mübadiləsində ortaqlıq məxrəcə gələ bilməmələri ailə mühitinin harmoniyasını pozur, ciddi narazılığa, kəskin fikir ayrılığına səbəb olur.

Ailədaxili münaqişələri doğuran səbəblər kifayət qədər mürəkkəb və rəngarəngdir. Lakin, ümumilikdə bu səbəbləri iki qrupa:

1) ailə qurulanadək mövcud olan səbəblərə;

2) ailə qurulduqdan sonra yaranan səbəblər çoxluğuna ayırmaq mümkündür. Birinci səbəbləri çox zaman risk amilləri qrupu adlandırırlar. Müvafiq cəhdlərə baxmayaraq, ailə qurulana qədər olan tanışlıq əksər hallarda bu riski aradan qaldırır. Risk amilləri insanın tərbiyəsi, şəxsiyyəti, milli, irqi, dini mənsubiyyəti, sosial statusu, eyni zamanda, nigahın şərtləri ilə bilavasitə bağlıdır. Tədqiqatçılar aşağıdakı səbəbləri əsas risk amilləri qrupuna aid edirlər:

1) ailədə tərəf müqabillərinin təhsilində və yaşında böyük fərqi mövcudluğu (xüsusən, qadının kişidən yaşda nəzərə çarpacaq dərəcədə böyük olması);

2) tərəf müqabillərdən birinin spirtli içkilərə, narkomaniyaya meyilliliyi və ya aludəçiliyi;

3) çox erkən yaşda nigaha daxil olma;

4) nigaha və ailəyə qeyri-ciddi münasibət;

5) ilkin tanışlıq müddətinin çox qısa olması;

6) ailə qurduqdan sonra uşağın dünyaya gəlməsi ehtimalı və tərəf müqabillərindən birinin bunu arzulamaması;

7) valideynlərin nigahın bağlanılmasına kəskin etiraz etməsi;

8) qarşılıqlı razılıq olmadan məcburiyyət qarşısında bağlanılan nigah.

Bu amillər ailə həyatının ilk illərində xüsusilə həlledici təsirə malik olur. Belə ki, dağılan ailələr və müvafiq olaraq boşananlar arasında 1 ildən 3–4 ilə qədər birgə yaşayanlar nisbi çoxluq təşkil edir. Bu onu göstərir ki, risk amilləri qrupu ailə quranların həyatının ilk illərdə bir çox cəhətdən təyin edir (5, s.164)

Ailə münaqişələrinin ən başlıca səbəbi uzun müddət maddi səbəblərlə (ailənin təmin olunması, pulun xərclənməsi, mənzil problemi və s.) bağlı olmuşdur. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı, xüsusilə istər ərin, istərsə arvadın təhsil – peşə səviyyəsinin yüksəlməsi, tələbat sahəsinin zənginləşməsi və s. nəticəsində başlamışdır. Bu cəhət ailə münaqişələrində bütün aydınlığı ilə özünü göstərir.

Ailədə ər-arvad arasında ixtilaf doğuran səbəblərdən biri qısqançlıqdır. Həyatda elə şəxslər vardır ki, onlar təbiətən qısqancdırlar. Bəzən bu hiss belələrində heç bir əsas olmadan baş qaldırır və bunun üçün müəyyən bəhanə də lazım olmur. Səbəb onun

daxili aləmində, təbiətindədir. Qısqancılıq üç şəkildə özünü büruzə verir: a) kişi və ya qadın azca qısqanır, sonra yanıldığını başa düşüb peşmançılıq hissi keçirir, zəifliyinə təəssüflənir; b) kişi və qadın son dərəcə özündən çıxır, danışıqma, hərəkətinə hədd qoymur; c) kişi və qadın yalnız özünə təsəlli verməklə kifayətlənir.

Ailədə əlverişli psixoloji iqlim öz-özünə təmin olunmur. O, cəmiyyət qarşısında, ailəsi – həyat yoldaşı və uşaqları qarşısında məsuliyyət və borcunu düzgün başa düşən ağıllı, həssas ər və arvadın, ata və ananın gündəlik səyi ilə yaranır.

Ailə ər ilə arvadın ittifaqından başlasa da, onun əsasını, məzmununu övladlar və onların tərbiyəsi təşkil edir. Bir-birini sevən iki adamın qovuşması böyük xoşbəxtlikdir, lakin bu hələ tam ailə deyil. Tam ailə övladlar meydana gələndən sonra başlayır (3, s.83)

Gənc nəslin tərbiyəsi ailənin başlıca funksiyalarından biridir, valideyn-

lərin isə ən mühüm vəzifələrindəndir. Uşaqların tərbiyəsində ailə münasibətlərinin roluna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ailədə böyüməkdə olan nəslin tərbiyə edilməsi prosesi valideynlərin istifadə etdikləri ən böyük, ən çətin və həyat boyu davam etdirilməsi lazım olan ən mühüm, ən əhəmiyyətli sənətdir. İngilis və Amerikalı elm adamlarının apardıqları tədqiqatlara görə, konfliktli ailədə böyüyən uşaqların zəkası normal şəraitdə, normal ailədə böyüyən uşaqların zəka səviyyəsindən 8 bal aşağı olduğu ortaya çıxmışdır. Tədqiqatçılar konfliktli ailədə böyüyən uşaqlarda stressin artdığını, bunun da beynin inkişafına mənfi təsir etdiyini qeyd etmişlər.

Konfliktli ailədə böyüyən uşaqların aldığı psixoloji zərbə gələcək həyatında əvəzsiz rol oynayır. Belə uşaqlar yaşıdlarına nisbətən özünəinamsız, qorxaq, əsəbi, aqressiv, nevroz olur. Onlar özünügünahlandırmaya və özünəqapanmaya, depresiyaya meyilli olurlar.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı: Elm və həyat, 1996, 202 s.

2. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1986, 236 s.

3. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailə həyatının etika və psixologiyası. Bakı: Maarif, 1998, 192 s.

4. Аллахвердиева И.Р. Социально-психологический анализ супружеского конфликта в азербайджанской семье. Автореф. дис... канд. псих. наук. Баку, 1994, 17 с.

Франц А.С. Семья как фактор нравственного формирования личности / Специфика морали и нравственного воспитания личности. Свердловск, 1983, с.122–132

ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ НАСИЛИЯ В СЕМЬЕ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН

АБСТРАКТ

Насилие в семье, между супругами, детьми, родителями и другими членами семьи объединяет в себе физическое, сексуальное, эмоциональное, психологическое и экономическое насилие. Исследованию этого вопроса в данной статье имеет большое значение. В статье были приведены психологические характеристики женщин, подвергшихся насилию в семье. Автор также проанализировал насилие в семье, с помощью различных социально - психологических подходов, гендерных стереотипов, причины возникновения этой проблемы. В статье отражаются социально-психологические проблемы женщин, пострадавшие или от физического, психологического, эмоционального или сексуального насилия.

THE MAIN CAUSES OF DOMESTIC VIOLENCE AGAINST WOMEN

ABSTRACT

Domestic violence, spouse, children, parents or family members of any physical, sexual, emotional, psychological and economic abuse combine. The author of the article has been devoted to the investigation of this issue is of great importance. Given an explanation of the psychological characteristics of women who have been subjected to domestic violence in the article.

Domestic violence as well as the author of various social-psychological approaches, gender stereotypes, has analyzed the reasons for the occurrence of this problem. Article, whether physical or psychological, or emotional, or sexual violence affected women as well as sexual and social-psychological problems reflected.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 11 fevral 2014-cü ildə daxil olmuşdur

ОСНОВНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ И ПРИЧИНЫ ПРОВАЛА ПОЛИТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В ЕВРОПЕ

Кямила Гасимова

*Диссертант кафедры Социальной и
педагогической психологии*

Бакинский Государственный Университет

E-mail: qasimova_kamila@mail.ru

Açar sözlər: *multikulturalizm, tolerantlıq, mədəniyyət, din, milliyyət, im-
migrasiya, etnik azlıqlar, assimilyasiya, integrasiya*

Ключевые слова: *мультикультурализм, толерантность, культура,
религия, национальность, иммиграция, этнические меньшинства, ас-
симилиция, интеграция*

Key words: *multiculturalism, tolerance, culture, religion, nationality,
immigration, ethnic minorities, assimilation, integration*

На сегодняшний день основ-
ной проблемой политики
мультикультурализма остается вопрос
о том, на какие принципы следует
ориентироваться в осуществлении
программы культурной толерант-
ности по отношению к этническим
меньшинствам. Несмотря на при-
знание европейскими странами про-
вала политики мультикультура-
лизма, до сих пор не найдена стра-
тегия, которой следует придержи-
ваться в будущем по отношению к
проблемам многонациональности,
иммиграции, религии, свободы слова,
выбора языка и т.д. Отрицание
мультикультурализма не решает
проблему сосуществования различ-

ных этнических культур на терри-
тории одной страны и устранения
возникающих при этом конфлик-
тов. Именно поэтому, необходимо
выяснить основные предпосылки
возникновения осложнений в от-
ношении «мультикультурализма».

В Америке в XX веке господ-
ствовала концепция «плавильного
котла». Политика этнического раз-
нообразия в США предполагала,
что в течение нескольких поколе-
ний культурные различия будут
таять и сольются в общую амери-
канскую культуру. Иммигранты,
переселившиеся в страну, быстро
интегрировали и растворялись в
сложившемся обществе.

В Европе возникновение куль-

турного многообразия имело несколько иные последствия. Не желая ассимилировать, мигранты полностью следуют собственному укладу жизни, держатся за свою веру, обычаи, язык. Осознавая свою национальную и религиозную идентичность, они воспроизводят свой традиционный образ жизни. Политика мультикультурализма в Европе предоставляла национальным меньшинствам достаточное количество прав, позволяя при этом не интегрироваться в европейское общество. Это привело к изоляции мигрантов от коренного населения, возникновению закрытых гетто, замкнутых моноэтнических, монорасовых, или монорелигиозных кварталов и учебных заведений. Усиление миграционных потоков в страны Европы привели к сосуществованию в едином обществе различных культурных, религиозных и ценностных систем, которые в определенных ситуациях становятся причинами межнациональных конфликтов. Отстаивание мигрантами своих религиозных взглядов, национальных и культурных особенностей, нередко порождает агрессию и насилие. Все это создает угрозу общественной безопасности. Более того, уже изначально мигранты неконкурентоспособны на общем

уровне страны: среди них повышенная доля безработных, лиц с низким достатком, положение большинства из них оценивается как неблагополучное. Языковой барьер и приток в основном трудовой миграции ограничивает выбор рода деятельности, в результате чего большинство мигрантов вынуждено трудиться в качестве дешевой рабочей силы, или обслуживающего персонала.

По сей день результаты политики мультикультурализма остались неоднозначными. Представители европейских стран признали неверность выбора принципа организации сосуществования и взаимодействия различных этнических, расовых и религиозных общин на территории одной страны. Лояльная политика Европы, предоставившая мигрантам большое количество прав, не принуждая их к ассимиляции, оказалась ареной сосуществования различных общин, которые, живя на территории одного государства, не взаимодействовали, а часто даже конфликтовали друг с другом.

Великобритания, ставшая одной из первых стран, принявшей политику мультикультурализма, признала, что на сегодняшний день в стране отсутствует единая гражданская идентичность. Сегодня

Великобритания столкнулась с огромными проблемами сосуществования мигрантов и коренного населения. Коренные британцы все чаще покидают территории, где преобладают этнические меньшинства. «Пришло время сменить принцип пассивной терпимости на либерализм в действии, либерализм с мускулами и дать понять, что британское общество строится на определенных ключевых ценностях», – заявил в своем выступлении премьер-министр Великобритании Дэвид Кэмерон. По словам британских социологов, общая британская идентичность отошла на второй план. Если среди англичан чуть больше половины (52%) считают себя британцами, то в Шотландии такой выбор делает каждый пятый. Несмотря на то, что референдум о независимости Шотландии, проведенный 18 сентября 2014, не привел к отчленению Шотландии, разрыв между сторонниками и противниками независимости был незначителен (55% против 45%). Таким образом, несмотря на многовековую историю единого государства и объединяющую религию, шотландцы и англичане так и не смогли создать прочное многокультурное сообщество.

Правительство Франции на дан-

ный момент придерживается мнения о том, что приезжающие во Францию мигранты должны стать частью этой страны и нации. Канада, в свою очередь, приняла ряд мультикультурных законов, суть которых заключается в том, что культуре иммигрантов следует дать возможность оставаться неизменной, однако иммигранты, в свою очередь, должны развивать отличительные черты канадцев на высшем уровне. Насколько такая политика осуществима остается под вопросом.

Несмотря на то, что канцлер Германии Ангела Меркель выступила с требованием к иммигрантам учить немецкий язык и ассимилировать, попытка взять под контроль процесс иммиграции практически безуспешен, поскольку процесс исламизации в стране остановить невозможно. Увеличение населения Германии осуществляется за счёт иммиграции и высокой рождаемости мусульманских переселенцев, в особенности турок.

В настоящее время иммигранты пытаются не только сохранить свои традиции и привычный образ жизни, но и навязать их коренному населению. Это становится причиной многочисленных межнациональных конфликтов и волнений коренных граждан, о чем свидетельствуют многочисленные бес-

порядки, захлестнувшие Европу весной 2013 года.

Мультикультурная политика претворялась в жизнь во всех европейских странах в течение последних нескольких десятилетий. Критики мультикультурализма утверждают, что данная политика ведет к усред-

нению культурного уровня страны, что в итоге ведет к разрушению многовекового жизненного уклада, культурных традиций. На сегодняшний день коренные жители европейских стран призывают отменить политику мультикультурализма и ограничить права мигрантов.

Литература:

1. Филиппова Е.И. Что происходит во Франции // Бюллетень Сети этнологического мониторинга. 2005. № 63, с. 12-17

2. Филиппова Е.И., Филиппов В.Р. Государство и общество перед лицом социального кризиса. Две парадигмы: российская и французская // Межэтнические отношения и конфликты в постсоветских государствах. Ежегодный доклад - 2005. М.: ИЭА РАН, 2006;

3. Тишков В.А. Национализм и выборные кампании // Этнополитическая ситуация в России и сопредельных государствах в 2011 году. Ежегодный доклад. Под редакцией В. Тишкова и В. Степанова. М., 2012. С. 12.

4. Дмитрий Нечаев, доктор политических наук: «Нужно ли нам обременение мультикультурализмом?», 24 января 2014г., <http://4pera.ru/~ЕскрМ>

5. Мультикультурализм или интеркультурализм? Опыт Австрии, России, Европы / Отв. ред.: В.Г.Сибирцева; науч. ред.: В.Г.Зусман, Т.Б.Сиднева, Н.Э.Гронская, В.С.Ахаммер, Т.П.Понятина. Т. 9. Н.Новгород : Деком, 2013, 112 с.

6. «Мультикультурализм- введение в проблему», © Integratsiooni ja Migratsiooni Sihtasutus Meie Inimesed, Tallinn 2012, <http://www.etnoweb.ee/ru/event/6461z>

7. Мультикультурализм: война или мир? РИА Новости /ria.ru/columns/20130808/955194448.html?ria.

8. Ангела Меркель: мультикультурализм провалился/ www.golos-ameriki.ru/content/immigration-germany.../190001.html

9. «Мультикультурализм – это тупиковая стратегия»/svpressa.ru/society/article/38872/

10. <http://www.kommersant.ru/Doc/1580986?ThemeID=1589618>

AVROPADA MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİNİN İFLASININ ƏSAS SƏBƏBLƏRİ VƏ ŞƏRTLƏRİ

ABSTRAKT

2010-cu ildə Avropa ölkələrinin başçıları multikulturalizm siyasətinin iflasa uğramasını qəbul etmək məcburiyyətində qaldılar, lakin milli azlıqlara münasibətdə hansı strategiyayı əsas götürməklə bağlı sual hələ də öz həllini tapmayıb. Hazırkı elmi məqalədə multikulturalizm siyasətinin gerçəkləşdirilməsində çətinlik yaradan ilkin amillər kimi etnik azlıqların təcridi, yerli əhali ilə ixtilaf və münaqişələrin yaranması, milli azlıqların assimilyasiya olmaq istəməməsi kimi amillər nəzərdən keçirilir. Bu elmi işdə həmçinin Avropa ölkələrində mədəni tolerantlıq strategiyalarının gerçəkləşdirilməsi yolları, habelə bu siyasətlərin iflasa uğramasının səbəbləri və bununla bağlı yaranmış çətinliklər də nəzərdən keçirilib.

THE MAIN PREMISES AND REASONS FOR THE FAILURE OF THE POLITICS OF MULTICULTURALISM IN EUROPE

ABSTRACT

In 2010, the heads of European states had to acknowledge the failure of the policy of multiculturalism. However, the question of what strategies should be followed in respect of ethnic minorities has yet to be answered. This article examines the isolation of ethnic minorities, frictions and conflicts with the indigenous population, and the reluctance of ethnic minorities to assimilate as key factors behind complications in the exercise of the policy of multiculturalism. The research also examines ways of implementing the strategy of cultural tolerance in Europe, as well as the reasons for the failure of this policy and the resulting complications.

*Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)
Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 24 yanvar 2014-cü ildə daxil olmuşdur*

ETNOSLARARASI ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ONUN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Günel Allahverdiyeva

ADPU-nin psixologiya kafedrasının magistrantı

E-mail: allahverdiyeva-gunel@bk.ru

Açar sözlər: *ünsiyyət mədəniyyəti, şəxsiyyət, cəmiyyət, mənəviyyət*

Ключевые слова: *культура общения, личность, общество, мораль*

Key words: *the culture of communication, identity, общество, morality*

İnsanlar özünəməxsusu mühitdə yaşayırlar. Bu zaman onlar qruplarda, dövlətlərdə və s. birləşirlər. Bu cür birliklərin yaranması müxtəlif səbəblərlə, məsələn, eyni ərazi, din, tale və s. ilə bağlı ola bilər. Birgə yaşamaqla insanlar birgəyaşayış qaydaları yaradır və onları gündəlik həyat və fəaliyyətlərində nəzərə alırlar. Müxtəlif ərazilərdə məişət və davranış oxşarlığı meydana gəlir. Bu zaman sosial quruluşun formalaşmasında milli dil az rol oynamır. Sosial varlıq və həyat «mədəniyyət» anlayışında özünə yer edir. Eyni mədəniyyət və adətən eyni dillə birləşən insan qrupu kimi etnos özünəməxsusu xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Həmin xüsusiyyətlər xüsusilə etnos üzvlərinin dilində özünü aydın şəkildə göstərir.

Dövrümüzün ən çətin sosial problemlərindən biri də etnoslararası ünsiyyət zamanı yaranan problemlərdir. Bu gün qloballaşan dünyada müxtəlif millətlər arasında münaqişələr

yaranır. Buna misal olaraq baş verən müharibələri göstərmək olar. Bu münaqişələr etnoslar arasında yaranan münasibətlərin pozulmasına səbəb olur.

Bir insan digər insanla ünsiyyət olmadan yaşaya bilməz və etnik icmalarla canlı və səmərəli əməkdaşlıq, fikir mübadiləsi etmədən inkişaf edə bilməz. Etnoslararası ünsiyyət zamanı insanlar müxtəlif formalarda əlaqə və münasibətlərə girir, əməkdaşlıq edirlər. Bu zaman onlar nədə isə bir-birinə kömək etmək, nə haqqındasa məsləhət almaq, dərdsini bölüşmək, nədə isə razılığa gəlmək və s. üçün bir-birinə müraciət edirlər.

Müasir dövrdə etnoslararası ünsiyyət özünəməxsus və geniş inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu ünsiyyətin səmərəliliyi isə hər bir etnosun milli-mədəni xüsusiyyətlərinin düzgün əks etdirilməsindən asılıdır. Etnoslararası ünsiyyət 2 səviyyədə həyata keçirilir:

1. Bir dövlət daxilində müxtəlif etnik qruplar arasında münasibətlər.

2. Müxtəlif dövlətlər arasında yaranan ünsiyyət.

Etnoslararası ünsiyyət zamanı insanlar arasında informasiya, fikir, rəy mübadiləsi həyata keçirilir, insanlar arasında etnik, sosial və mənəvi təcrübə mübadiləsi aparılır. Bu proseslər etnik inteqrasiya proseslərində mühüm rol oynayır. Etnoslararası ünsiyyət zamanı xalqların baxışlarında, maraqlarında, düşüncələrində fərqli xüsusiyyətlərə rast gəlinir. Ünsiyyətin bu növü ictimai-siyasi, ictimai-mədəni münasibətlərin ən mürəkkəb, ziddiyyətli tərəflərindən biridir.

Məlum olduğu kimi, mədəniyyət cəmiyyət tərəfindən yaradılmış və cəmiyyətin müəyyən inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən maddi və mənəvi dəyərlərin məcmusundan ibarətdir. Bu mənada söhbət cəmiyyətin maddi və mənəvi dəyərlərinin məcmusundan ibarətdir. Dar mənada mədəniyyət anlayışı adamların mənəvi həyat səviyyəsinə aid edilir.

Müasir dövrdə müxtəlif mədəniyyətlərə aid olan insanlar günü-gündən daha çox əlaqə qururlar. Müxtəlif dillərdə danışmaq mədəniyyətlərarası ünsiyyət üçün maneədir, müxtəlif mədəniyyətlərdə “danışmaq” isə daha böyük maneədir. Baxmayaraq ki, biz xarici dildə sözləri, qrammatik qaydaları öyrənə bilirik, amma müx-

təlif mədəniyyətlərdən olan insanlarla ünsiyyət prosesində böyük maneələr yaranır. Ünsiyyət üzrə mütəxəssislər bizim ünsiyyətimizin $\frac{3}{4}$ hissəsinin qeyri-verbal davranışlarımız vasitəsilə həyata keçdiyini bildirirlər. Mədəniyyətimiz doğuluşdan bütün ömrümüz boyunca bizimlə addımlayır. Hansı jestlərin qəbul olunan, hansıların qəbul olunmaz olduğu, alınan hədiyyəni insanlar arasında açıb-açmamaq, süfrə arxasında davranış qaydaları, insanlarla söhbət zamanı arada olan məsafə və s. insanların daşıyıcısı olduğu mədəniyyətlərə görə dəyişir. Məsələn, Yaponiya və Meksikada “yox” cavabı vermək nəzakətsiz hesab olunur. Bu mədəniyyətlərdə “ola bilər” və ya “çalışaram” ifadələri “yox” anlamını verir. Lakin ABŞ, Almaniya kimi mədəniyyətlərdən olan insanlar üçün bu ifadələr “yox” anlamını vermir. Onlar fikirlərini birbaşa sözlərin verdiyi mənaya yönəldirlər. Amerikalı antropoloq Edvard Holun fikrincə, mədəniyyət ünsiyyət, ünsiyyət də mədəniyyətdir. O, öz araşdırmalarında göstərir ki, ABŞ-da bir kişi tanımadığı digər kişi ilə söhbət edərkən aralarındakı məsafə təqribən 0,5 metr olur. Əgər kişi tanımadığı qadınla söhbət edərsə, bu məsafə bir az da artır. Kişilərin arasındakı çox yaxın məsafə aralarındakı aqressivliyə işarədir. Lakin Latin Amerikası və Orta Şərq

ölkələrində insanların çox yaxın məsafədə söhbət etməsi daha rahat hesab olunur.

Amerikalılar bazarda qiyməti aşağı salmağa çalışan insanlara yuxarıdan aşağı baxırlar. Ərəb ölkələrində isə bazarda alıcı ilə satıcı arasında qiymət sövdələşməsi aparmaq ən normal haldır və sövdələşmə etməyən insana hətta öz mallarını satmaq da istəməzlər. Ərəblər üçün sövdələşmək həm vaxt keçirmək, həm də insanlarla ünsiyyət qurmaq anlamına gəlir.

Fərqli mədəniyyətlərdən olan insanlarla müvəffəqiyyətli ünsiyyət qurmaq üçün təkcə onların dillərini öyrənmək kifayət etmir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı bir-birlərinin dillərini başa düşmələrinə baxmayaraq, onlar bir-birinin davranışlarını başa düşmür və bir-birini günahlandırmağa başlayırlar. Hər hansı sözü və ya ifadəni işlətmək utanc gətirə bilər, ünsiyyətdə olduğunuz insanın yazılmamış mədəniyyət qaydalarını pozar, bu da xoşagəlməz hallarla nəticələnə bilər. Fərqli mədəniyyətlərdən olan insanların bizim davranışımızı necə başa düşdüyünü bilmək çox vacibdir. Bir ölkənin dilini, tarixini, adət-ənənələrini öyrənmək sadəcə ilk addımdır. Bunlarla bərabər, ölkənin qeyri-verbal dilini də öyrənmək olduqca vacibdir.

Ünsiyyət prosesinin uğurlu olması üçün hər bir xalqın psixoloji

xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Hər bir xalqın özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətləri öyrənməklə xalqlar, dövlətlər arasında çoxsahəli mədəni, siyasi, iqtisadi və s. əlaqələri artırmaq mümkündür.

Millətin formalaşmasında müxtəlif amillər içərisində millətin dili, milli özünüdərk, ümumi tarix, mədəniyyət və s. xüsusi yer tutur.

Müxtəlif amillər içərisində xalqın dili əsas amillərdəndir. Dil hər bir xalqın düşüncəsinin, təfəkkürünün aynasıdır. Dilin yığcamlığı və dəqiqliyi onun gücünü göstərir. Dil insanların arasında ünsiyyət vasitəsidir. Dil ümumxalqa məxsusdur, onun ölməsi xalqın ölməsi deməkdir.

Belə ki, müxtəlif xalqlar arasında salamlama qaydaları da müxtəlifdir. Rusiyada insanlar rastlaşanda bir-birinə sağlamlıq, dirilik arzulayırlar.

Amerikada salamlaşarkən «İşlərin necədir?» yaxud «Necəsən?» deyə soruşurlar, cavabı «yaxşı və normal» olur, yaxud onun əksini söyləyirlər.

Ruslar, avropalılar, amerikalılar salamlaşarkən dost jesti kimi əl verirlər. Fransada isə qeyri-rəsmi şəraitdə hətta az tanış olan insanlar salamlaşarkən öpüşürlər və yanaqları ilə toxunurlar.

Çinlilər isə baş əyir, ancaq onlar əllərini bədən boyunca uzadırlar. Hindistanda isə salamlaşarkən hör-

mət əlaməti olaraq əlləri bərabərləşdirib sinəyə tuturlar.

Etnopsixologiya sahəsində tədqiqat aparən mütəxəssislər belə qənaətə gəlmişlər ki, hər bir mədəniyyətin nümayəndələri tərəfindən üzün ekspressiv ifadəsini əks etdirən qaydaları, formaları işlənmiş və nəşildən-nəslə ötürülmüşdür. Bunlardan hansının öz mahiyyətinə görə universal olması və onlardan müvafiq şəraitdə istifadə etməyin mümkünlüyü, hansından isə istifadə edilməməsini, universal xarakter daşımamasını, başqa sözlə gizlədilməsinin zəruriliyi müəyyənləşdirilmişdir. Mütəxəssislər bu cəhəti «emosiyaların «göstərilməsinin» mədəni şərtlənən qaydası» adlandırmışlar.

Deməli, insanların ünsiyyəti olmasa, mədəni dəyərlərin, mənəvi yö-

nümlənmələrin, davranış normalarının ötürülməsi mümkün olmaz. Elə davranış normalarının özü də insan ünsiyyəti nəticəsində təşəkkül tapır. Cəmiyyət də məhz bu davranış normalarının köməyi ilə özü üçün zəruri olan, öz təbiətinə xas olan, ideallarını gerçəkləşdirən, yaşayışını, təkrar istehsalını və inkişafını təmin edən ünsiyyət növünü yaradıb dəyərləndirir. Davranış normaları sosial təcrübənin toplanması və ötürülməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Bu normalar insanın həyat fəaliyyətinin və qarşılıqlı təsirin obyektiv tarixi şərtlərini özündə əks etdirməklə yanaşı, həmçinin cəmiyyət tarixinin müxtəlif mərhələlərində bu şərtlərə müəyyən keyfiyyət özünəməxsusluğu vermiş olur.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev. R.İ. Mentalitet. Bakı: 2009, 127–130 s.

2. Məmmədov A.Ü. Ümumi psixologiya. Bakı: 2012, 460 s.

3. Həmzəyev M.Ə., Əmiraslanova S.F. Ünsiyyətin psixologiyası. Bakı: 2007, Nurlan, 134 s.

4. Əliyev R.İ., Əliyeva G., Əliyev C.R. Praktik psixologiya məsələləri. Bakı: 2011, 99 s.

5. Кожухарь Г.С. Проблема толерантности в межличностном общении//Вопр. Психол. 2006, №2, с.3–12

КУЛЬТУРА МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ И ЕГО ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

АБСТРАКТ

Один из самых сложных социальных проблем наших проблем со временем, возникающих в ходе межэтнического общения. Человек не может жить без общения с другими людьми и этнические общины живут и плодотворное сотрудничество, не может развиваться без обмена идеями. Одним из примеров является угроза ядерной войны. Это приводит к ухудшению отношений между этническими конфликтами.

Межнациональное общение в современную эпоху имеет уникальную и обширную этап развития. 2 уровень межнационального общения осуществляется:

1. В состоянии отношений между различными группами этики.
2. Из связи между различными государствами.

Во время межнационального общения между людьми, информацией, идеями, обмениваться мнениями осуществляется, среди людей, этнической, социальной и духовной обмена опытом. Эти процессы играют важную роль в процессах этнической интеграции. Во время межнационального общения народов взгляды, интересы, разница мысли проявляется. Таким образом, создание межнационального общения, культура имеет большое значение в отношениях между государствами.

INTERETHNIC COMMUNICATION CULTURE AND ITS MAIN FEATURES

ABSTRACT

One of the most difficult social problems of our time problems arising in the course of inter-ethnic communication. A man cannot live without communicating with other people and ethnic communities live and effective cooperation, cannot develop without the exchange of ideas. During the inter-ethnic communication and relationship comes into contact with people in various forms, are cooperating. What do they help each other in this case, what 's on, get advice, share your sorrow, nor come to an agreement, and so on.

Inter-ethnic communication in the modern era has a unique and extensive development stage. 2 levels of inter-ethnic communication is carried out:

1. In a state of relations between the different groups.
2. Of the communication between the various states.

During the inter-ethnic communication between people, information, ideas, opinions exchange is carried out, among people of ethnic, social and spiritual experience exchange. These processes play an important role in the processes of ethnic integration. During the inter-ethnic communication people views, interests, thoughts difference shows itself. Hence, the formation of inter-ethnic communication is important relations between the two nations.

Məqalə ADPU-nun yaş və pədaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №13)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 14 aprel 2014-cü ildə daxil olmuşdur

TƏLİMİN PSIXOLOJİ MAHIYYƏTİ VƏ TƏLƏBƏLƏRİN İDRAK FƏALİYYƏTİ

Təranə Babayeva

BDU-nun Psixologiya kafedrasının dosenti

Validə Vəliyeva

BDU-nun Psixologiya kafedrasının müəllimi

E-mail: tt_babayeva@mail.ru

Açar sözlər: *təlim, idrak fəaliyyəti, sosial iradə, emosional, motiv, tələbat, tənzim, obyektiv, struktur*

Ключевые слова: *обучение, познавательная деятельность, социальный воля, эмоциональная, мотив, потребность, равновесия, объективный, структура*

Key words: *education, informative activity, social, volition, emotional, motivation, requirement, balance, objective, structure.*

Hər bir proses özü özlüyündə hansısa nəticəyə nail olmaq üçün yönəldilmiş hərəkətlərin məcmusudur. Təlim prosesi müəllimin fəaliyyəti ilə tələbə fəaliyyətini özündə cəmləşdirir. Təlim prosesində gerçəkliyin tələbə tərəfindən dərk olunması subyektiv xarakter daşıyır. Belə ki, hər bir tələbə yeni biliyi özünün inkişaf və bilik səviyyəsinə, idrak imkanlarına uyğun şəkildə qavrayır. Təlim prosesində tələbənin yeni kəşflər etməsi vəzifəsi qarşıya qoyulmur, yalnız biliklərin yaradıcılıqla mənimsənilməsi tələb olunur. Bu zaman tələbə yeni fakt, hadisə, qanun və nəzəriyyələri dərk edir. Gerçəkliyin tələbənin beynində əks

olunması aktiv idrak fəaliyyəti prosesində həyata keçir.

Hər hansı bir fəaliyyət görüldüyü kimi məqsəddən, vasitədən və nəticədən ibarətdir. Bu fikri bütün fəaliyyət sahələrinə şamil etmək mümkündür. Məsələn, dülgər qarşısına məqsəd qoyur, həmin məqsədə çatmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək fəaliyyət göstərir. Nəticənin səviyyəsi bütünlüklə dülgərin bacarığından asılıdır(6,səh.48).

Həmin fikri təlim prosesinə də şamil etmək mümkündür. Lakin məsələ burasındadır ki, dülgərin obyekt cəmsiz olduğu halda təlim prosesinin obyekt olan tələbə özü də bir subyekt-dir və müəllimin məqsədlə yanaşı

tələbənın də məqsədının müəllimin məqsədınə uyğun gəlməsınə nail olmaq lazımdır. Bu prosesdə tələbədə idraki motivlərin, idraki maraq və idraki tələbatların formalaşması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Psixoloqlar təlim motivlərini adətən idraki motivlər və sosial motivlər olmaq üzrə iki böyük qrupa bölürlər. İdrak motivlərinin formalaşdırılmasında idraki maraq və idraki tələbatların rolu böyükdür. İdrak maraqları gerçəkliyi öyrənmə prosesində formalaşır. İdrak maraqlarının formalaşması təlimin məzmunundan, müəllimin metodikasından, tədris prosesinin iştirakçıları arasında olan münasibətdən və s. bilavasitə asılıdır. Müasir dövrdə təlim maraqlarının zəifləməsi bilavasitə qeyd olunan amillərin lazımi səviyyədə olmamasının nəticəsidir. Təsadüfi deyildir ki, son on illərdə pedaqoji ədəbiyyatda müəllim-şagird münasibətlərinin humanistləşdirilməsinin, təlimin məzmununun müasir dövrün tələbləri baxımından yenidən qurulmasının zəruriliyi tez-tez vurğulanır (7, səh.69).

İdraki maraqların formalaşmasında idraki məsələlərin də xüsusi rolu vardır. Didaktlar çoxsaylı belə idraki məsələlər işləyib hazırlamışlar. Həmin idraki məsələlərdən zəruri hallarda istifadə edən müəllimlər asanlıqla şagirdlərdə idraki maraqlar formalaşdırıa bilir. İdraki motiv və

maraqları düzgün formalaşan şagirdlərin tələbəklik dövründə də təlimə olan motiv və maraqları onların idrak fəaliyyətində mühüm amil olaraq qalır və idraki tələbatlara çevrilir.

İdraki maraqlar idraki tələbatlara çevriləndə daha məqsədəuyğun xarakter daşıyır. Tələbatlar müəyyən həyat şəraitində insanın fəallığını şərtləndirən psixoloji halətdir. Müasir psixologiyada tələbatların müxtəlif təsnifatı mövcuddur. Tələbatlar ierarxik quruluşa malikdir və dinamik xarakter daşıyır. İnsanın fəaliyyət və ünsiyyət sahəsi genişləndikcə, onlar da dəyişir. Təmin olunmuş hər hansı bir tələbatın zəminində yeni daha yüksək tələbatlar formalaşır və inkişaf edir. Təlimə tələbat da bu prosesdə əmələ gəlir və özünəməxsus psixi halət kimi tələbənın idrak fəaliyyəti üçün şərait yaradır.

Zaman zaman toplanan təcrübə nəticəsində təlim prosesi ilə məşğul olanlar müəyyən ediblər ki, müəllimlər müəyyən tələbləri yerinə yetirdikdə daha səmərəli nəticə qazanırlar. Təlimin prinsipləri məhz bu zəmində meydana gəlmişdir. Klassik pedaqoqlar J.A.Komenski, A.Disterveq, K.D.Uşinski və b. təlim prinsipləri ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər.

Təlimin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi. Bu prinsip təlimin təcrübə ilə əlaqələndirilməsinə xidmət edir.

Təlim prosesində, xüsusən dərs şəraitində biliyin tələbələr tərəfindən nəzəri cəhətdən mənimsənilməsi imkanları daha genişdir. Lakin biliyi praktikaya tətbiq edə bilmədən ondan faydalanmaq qeyri-mümkündür. Bu baxımdan nəzəri biliklərin praktikada tətbiqinə geniş imkan yaradaraq laborator dərslərin səviyyəsini artırmaq, elmi laboratoriyaları lazımi texniki avadanlıqlarla təmin etmək və əldə olunan biliyin tətbiqi sahələri ilə tələbələri bilavasitə tanış etmək onlarda idrak fəaliyyətinin adekvat inkişafına və düzgün istiqamətlənməsinə şərait yaradacaq.

Elmilik prinsipi. Müəllimdən bu və ya digər mövzunu başa salarkən, obyektiv elmi faktlara, anlayışlara söykənərək tədris materiallarını elmi səviyyədə tələbələrə çatdırmağı, izahını mümkün qədər müasir dövrün nailiyyətləri ilə zənginləşdirməyi həmin problemin inkişafının gələcək proqnozunu verməyi tələb edir.

Sistematiklik və ardıcılıq prinsipinin tələbinə görə bilik tələbələrə sistemli şəkildə, müəyyən ardıcılıqla öyrədilməlidir. Bu prinsipin həyata keçirilməsi ilk növbədə tədris planında və proqramında öz əksini tapır.

Şüurluluq və fəallıq prinsipi. Şüurluluq prinsipi tələb edir ki, müəllim tələbənin biliyi şüurlu şəkildə mənimsəməsinə nail olsun. Bunu həyata keçirməyin ən yaxşı yolu

dərsdə tələbələrin idraki fəallığını təmin etməkdir. Təcrübəli müəllimlər elə şərait yaratmalıdırlar ki, tələbə müstəqil düşünə bilsin. Belə olduqda tələbələrin fəallığı artır, onun şüurlu fəaliyyəti üçün şərait yaranır.

Biliyin möhkəmləndirilməsi prinsipi. Biliklərin möhkəmləndirilməsi zamanı müəllim müzakirə metodunun müxtəlif istiqamətlərindən istifadə etdikdə daha yüksək nəticələr əldə edə bilər.

Əməkdaşlıq prinsipi. Son illərdə pedaqoji ədəbiyyatda əməkdaşlıq prinsipi ayırd edilir. Bu prinsip günün tələbləri nəticəsində meydana gəlmişdir. Müasir dövrdə, cəmiyyətin demokratikləşdiyi bir dövrdə müəllim-tələbə münasibətləri keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyur. Müasir dövrün tələbələri öz sələflərindən bir çox xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Onlar həm təhsil müəssisəsinə, həm müəllimə, həm də elmə tamamilə yeni meyarlarla yanaşırlar. Bir çox hallarda müəllimlər məhz bu xüsusiyyətləri nəzərə almadıqlarından tələbələrlə ümumi dil tapa bilmir və nəticədə onların pedaqoji səmərəsinin keyfiyyəti aşağı düşür. Odur ki, müvafiq şərait müəllimdən pedaqoji işə yeni meyarlarla yanaşmağı tələb edir. Müasir dövrdə müəllim tələbələrin müstəqilliyini artırmalı, auditoriyada idrak laboratoriyası yaratmağa çalışmalıdır.

Təlim prosesində idrak proseslərinin inkişaf xüsusiyyətləri əsasən məktəb dövründən öz başlanğıcını alır desək yanılmarıq. Təbii ki, idrak proseslərinin inkişafı hələ çox erkən dövrlərdən başlayır və məktəblilərin təlim prosesində, idrak fəaliyyətində öz xüsusiyyətlərini büruzə verir. Bu baxımdan psixologiyada Azərbaycanın görkəmli psixoloqları tərəfindən məktəblilərin idrak fəaliyyəti geniş tədqiq edilmişdir. Azərbaycan psixoloqları kiçik məktəbli psixologiyasında diqqət probleminə mühüm yer verir. Bu məsələ ilk dəfə Ə.K.Zəkuyevin «Dərsdə uşağın diqqətinin təşkili» adlı məqaləsində və Ə.Ə.Əlizadənin «Uşaqlarda diqqətin tərbiyə edilməsi» adlı kitabında öyrədilmişdir.

İbtidai məktəbdə qavrayışın xüsusiyyətləri məsələsi Ş.S.Ağayevin «Fikri məqsədin xarakterindən asılı olaraq görmə qavrayışının dinamikası», İ.Ə.Seyidovun «Azərbaycan ibtidai məktəbinə aid ana dilinin orfoqrafiyasının mənimsənilməsinə səhvləri görmə qavrayışının təsiri» məsələsinə dair, İ.A.Fərəcovun «Təlim materiallarının qavranılması» sahəsində görkəmli xarici psixoloqlardan B.K.Ananyev, A.N.Leontyev, A.A.Smirnov, B.M.Teplov S.A.Rubinşteynin rəhbərliyi altında aparılan tədqiqatları təhlil edirlər. Eyni zamanda Azərbaycan psixoloqları kiçik məktəblilərin hafizəsinin xüsusiyyətlərini ətraflı öyrənmiş və bu problemə bir neçə elmi kütləvi əsərlər, monoqrafiyalar həsr edilmişdir.

İbtidai məktəb şagirdlərində təfəkkürün tədqiqi sahəsində respublikamızda ilk addım A.O.Makovelski, Ə.K.Zəkuyev tərəfindən atılsa da onun bütün yaş dövrlərinin inkişaf dinamikasının öyrənilməsi probleminin ardıcıl tədqiqatçısı Ə.S.Bayramov olmuşdur. «Şagirdlərdə təfəkkür müstəqilliyinin inkişafı və tərbiyəsi» adlı əsəri əsasən təfəkkürün müstəqilliyinə həsr olunmuşdur. Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, yeni dərslərin izahı zamanı şagirdlərin fəallığını artırmaq, təfəkkürün müstəqilliyinə imkan vermək üçün ziddiyyətli vəziyyət yaratmaq üsulları çox əhəmiyyətlidir. Kiçik məktəblilərdə təxəyyülün inkişafı problemi əsasən Ə.Ə.Əlizadə tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Onun «Şagirdlərin yaradıcı təxəyyül fəaliyyətində analiz və sintez proseslərinin xüsusiyyətləri» adlı namizədlik dissertasiyası da həmin problemin öyrənilməsinə aiddir.

Göründüyü kimi məktəblilərin idrak fəaliyyətinin tədqiqi müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmış və faydalı nəticələr əldə edilmişdir. Lakin təlim prosesi və bu prosesdə idrak fəaliyyətinin rolu daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Təbii ki, təlim prosesi yalnız məktəb dövrü ilə bitmir. Bu proses ali məktəblərdə davam

etdirilərək özünün yüksək səviyyəsi ilə daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Ali məktəblərdə tələbələr seçdikləri ixtisaslar üzrə daha dərin biliklərə yiyələnməli və öz biliklərini praktikada tətbiq etmək bacarığını göstərməlidirlər. Bu işdə təlim prosesində iştirak edən müəllimlərin, alimlərin fəaliyyəti, metodiki bacarıqları, tələbələrlə iş aparmaq qabiliyyəti müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Ali məktəblərdə şagirdlərdən fərqli olaraq müəllim qarşısında yetkin gənc, şəxsiyyət vardır ki, onun idrak fəaliyyətini yönəltmək və istiqamətləndirmək o qədər də asan deyil. Əgər idrak fəaliyyətinin strukturuna nəzər salsaq deyə bilərik ki, idrak insan şəxsiyyətinin bütün cəhətlərinə nüfuz edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, idrak, hər şeydən əvvəl, fəaliyyətdir. Burada xarici informasiyalar sadəcə olaraq əks etdirilmir. İdrak passiv proses deyil, sosial cəhətdən və şəxsi səciyyə daşıyan fəal prosesdir. Deməli, idrak nəinki öz tərkibinə müxtəlif səviyyəli inikas proseslərini, həm də şəxsiyyətin tələbatlar-motivasiya sistemini də daxil edir. Bir halda ki, idrak fəaliyyətdir, hər bir fəaliyyətə xas olan bir sıra cəhətlər ona da aiddir. Buraya fəaliyyətin motivi, məqsədi, tənzim edilmə xüsusiyyətləri, fəaliyyətin icra edilməsinin yol və vasitələri və s. daxildir.

Əlbəttə ki, ilk növbədə, idrakla motivasiya arasındakı qarşılıqlı mü-

nasibətə diqqət yetirmək zəruridir. Burada yalnız bir məsələyə toxunulacaqdır. Odur ki, bu misala bir daha nəzər salaq. Tələbə çox böyük cəhdlə lazımı ədəbiyyat axtarır, müəyyən fənnə aid proqram materialını xüsusi səylə oxuyub öyrənməyə can atır. Bu halda onun idrak fəaliyyəti həm müəyyən obyektə $\bar{L}$ ixtisas fənninə yönəlmiş olur, həm də burada xüsusi fəallıq, ilk növbədə, idrak fəallığı nəzərə çarpır. Lakin biz məsələnin hələ zahiri tərəfini görürük.

Qarşıya belə bir sual çıxır: görə-sən bu tələbəni belə bir fəallığa təhrik edən səbəb nədir? Bu suala cavab axtarmaq, hər şeydən əvvəl, insanın idrak fəaliyyətinin motivləşməsi ilə əlaqədardır. Burada tələbəni idrak fəallığına təhrik edən səbəblər çox ola bilər (təqaüd almaq, əlaçı olmaq, öz üstünlüyünü sübut etmək, fənni sevmək və s.). Təhrikedici fəallıq doğuran amillər həm də qısamüddətli və keçici ola bilər. Bu hallarda idrak fəaliyyətinin müxtəlif səviyyələrdə motivləşməsi nəzərdə tutulur.

Motivləşmə dedikdə orqanizmi fəallaşdıran və həmin fəallığı istiqamətləndirən təhriklər başa düşülür. Bu məzmun idrak fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq da saxlanılır. Yəni insanı fəal idrak fəaliyyətinə yönəldən, istiqamətləndirən amillər onun idrakının motivini təşkil edir. Motivləşmə anlayışı geniş mənada psixologiya

elminin bütün sahələrində istifadə olunur, həm də motiv rolunda tələbatlar və maraqlar, həvəs və emosiyalar, yönəliş və ideallar çıxış edə bilər. Motivləşmə dedikdə insanın idrak fəaliyyətini hərəkətə gətirən və istiqamətləndirən amillər başa düşülür. Burada «maddiləşən», əşyavi məzmun kəsb edən tələbatlarla yanaşı ictimai həyatın məhsulu olan motivlər də mühüm rol oynayır. Bu mənada insanın idrak fəaliyyətinin motivləşməsi sosial səciyyə daşıyır. Motivləşmə dedikdə insan fəaliyyətini və davranışını həyat əhəmiyyətli şəraitə, cisimlərə istiqamətləndirən, təhrik edən psixoloji törəmə və proseslərin məcmusu nəzərdə tutulur. Belə bir yönəliş və istiqamətlənmə sayəsində insanda həmin cisim və hadisələrə seçici münasibət yaranır, psixi inikas daha məqsədyönlü olur, yəni insanın idrak fəaliyyəti daha fəal olur. Buna görə də insanın nəinki idrak fəaliyyətini, həm də davranışını başa düşmək, izah etmək üçün motivləşmə açar rolunu oynayır. Motivlərin inkişafı fonunda hər bir fərdin, şəxsiyyətin həyati əhəmiyyət kəsb edən motivi ayırd edilir ki, bu da həmin şəxsin müxtəlif situasiyalarda aktivliyini təmin edərək onun həyat yolunun istiqamətini müəyyənləşdirir. Məhz bu zaman motiv anlayışı şəxsiyyətin yönəlişliyini təyin etməyə imkan verir. Şəxsiyyətin

yönəlişliyini dəyişkən situasiyalarda onun fəaliyyətini müəyyənləşdirən stabil və aparıcı motivlərinin məcmusu kimi qiymətləndirmək olar. Şəxsiyyətin yönəlişliyi onun maraqları, meylləri, inamı və idealları ilə xarakterizə edilir. Şəxsiyyətin yönəlişliyi müxtəlif insanların eyni situasiyalarda qarşısına müxtəlif vəzifələr, məqsədlər qoymasını və həll etməsini təyin edir. Yönəlişliyin iki əsasını ayırd etmək olar:

1. Tələbatlar və onların modifikasiyası-motivlər, yönəlişlər, ideallar, arzular.

2. Şəxsiyyətin münasibətləri və onun modifikasiyası-daxili mövqe, inam, sosial qiymət və gözləmə.

Şəxsiyyətin yönəlişliyinin strukturunun mürəkkəbliyi onun diaqnostikası üçün müxtəlif üsullar irəli sürür. Müxtəlif metodlardan istifadə edərkən onu anlamaq vacibdir ki, bütün tələbatlar insan yönəlişliyinin strukturuna, onun motivinə çevrilmişdir, bu zaman şəxsiyyətin formalaşması prosesində onu fəallaşdıran və özünüinkişafa sövq edən tələbatlar əsas götürülməlidir.

Deməli müəllimin qarşısında duran əsas vəzifə, məqsəd tələbələrini bilik və bacarıqlara yiyələndirmək olsa da, ilk öncə bu günkü gəncliyin, tələbələrin bu biliklərə yiyələnmə uğrunda göstərdiyi səyin, yəni idrak fəaliyyətinin hansı istiqamətdə motiv-

ləşməsinə aşkarlamaq və tələbəni qeyri-adekvat motivləşmədən uzaqlaşdıraraq adekvat idrak fəaliyyəti motivləşməsinə təmin etməkdir. Belə ki, universitetlərdə tələbələrin təhsil səviyyəsini günün tələbinə uyğun qurmaq üçün təlim prosesində iştirak edən müəllim və tələbə heyətinin işinin düzgün nizamlanması da vacib məsələdir. Bir çox ölkələrin məşhur universitetlərində bu işin öhdəsindən lazımınca gəlmək üçün psixoloqlar tərəfindən həm müəllim fəaliyyətinin keyfiyyətinin artmasını stimullaşdıran proqramlar, həm də tələbələrin təhsilə münasibətinin adekvatlığını təmin edən proqramlar hazırlanır. AAHE-nin (American Association of Higher Education – Amerika ali təhsil assosiasiyası) qərarı ilə ABŞ-da ali məktəblərdə təhsilin səviyyəsini yüksəltməsi ilə əlaqədar lazımi proqramların hazırlanmasına qərar verilmişdir(1991). Bu proqramlar həm müəllimlərin, həm də tələbələrin maraqlarını əhatə edir. Proqramlar təlim prosesində iştirak edən müəllimlərin, adminstrativ işçilərin və tələbələrin iş keyfiyyətinin yüksəlməsinə xidmət edir. Müəllimin maddi və mənəvi maraqlarını, həyat şəraitinin yüksəlməsini, işinin yüksək səviyyədə olmasını təmin edən proqramlar: müəllimlərin iş səviyyəsini yüksəldən proqramlar, müəllimlərdə stressin səviyyəsini

azaldan proqramlar, müəllimlərin həyat şəraitini yüksəldən proqramlar, yeni işə başlayan müəllimlər üçün hazırlanan proqramlar və s. Tələbələr üçün nəzərdə tutulan proqramlar: I kurs tələbələri üçün tanışlıq (universitet, tələbə həyatı), universitetlərə yenidən bərpa olunan tələbələr üçün hazırlanan proqramlar və tələbələr üçün xüsusi halları əhatə edən proqramlar hazırlanır və yüksək dərəcəli psixoloqlar tərəfindən fərdi və qrup halında konsultasiyalar təşkil olunur. Universitetlərdə adminstrativ iş apararı heyət üçün hazırlanan proqramlarda onların təşkilatçılıq bacarığı ön plana çəkilir. Bu işi apararı heyətin elmi bilik və dərəcənin olması vacib şərt hesab edilmir. Təlimin yüksək səviyyədə təşkili prosesində onların iş fəaliyyətinin müstəsna rolu qeyd edilərək müvafiq stimullaşdırıcı proqramların hazırlanması qarşıya xüsusi məqsəd kimi qoyulur.

Göründüyü kimi tələbələrin tədris prosesinin düzgün təşkilinə nail olmaq üçün problemə kompleks yanaşma əsas vəzifələrdəndir. Bu prosesdə iştirak edən müəllim, tələbə heyəti ilə yanaşı adminstrativ işlərin də düzgün qurulması əsas şətdir. Tələbələrin idrak fəaliyyətinin adekvat istiqamətdə motivləşməsi təlimin psixoloji mahiyyətini təşkil edir. Bunu təmin etmək işi əsasən yüksək ixtisaslı pedaqoq və psixoloqların

üzərinə düşür. Digər sivil ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da təhsil sahəsinə ayrılan xüsusi diqqət sayəsində qeyd olunan bir sıra problemlər tədricən öz həllini tapmaqdadır.

Psixologiya kafedrasının müəllimlərinin uzun illər müvafiq problemlər üzrə apardıqları müşahidələrin və keçirilən tədqiqatların nəticələrinin qısa şərhli tələbələrdə idrak fəaliyyətinin diaqnostikasını aşağıdakı kimi ümumiləşdirməyə imkan yaradır. İdrak fəaliyyətinin strukturuna daxil olan idrak prosesləri ilə bağlı aparılan tədqiqatların nəticələri qənaətbəxşdir. Tələbələrdə idrak proseslərinin, emosional və iradi proseslərin inkişafı və fəaliyyətinin normal olması aydındır. Əks təqdirdə onlar ali məktəblərə daxil ola bilməzdilər. Əsas problem həmin tələbələrin təhsil prosesində idrak fəaliyyətinin lazımı istiqamətə yönəlməsi və adekvat motivləşməsinə nail olmaqdır. Tələbələrin motivasiyasının tədqiqi

zamanı onların idrak fəaliyyətinin günün tələblərinə uyğunlaşdırılması zərurəti meydana çıxmışdır. Elm və texnikanın yüksək tərəqqisi dövründə onun nəaliyyətlərini bu gün auditoriyalarda tətbiq etmək qaçılmaz faktır. Belə ki, seminar məşğələlərdə tələbələrə verilən tapşırıqların slayd formasında təqdimatının yüksək səviyyədə hazırlanması müasir tələbələrin internet və sosial şəbəkələrə yüksək maraqlarından xəbər verir. Tələbələrin idrak fəaliyyətinin təşkili prosesində bu fakt da təbii ki, nəzərdən yayınmamalıdır.

Tədqiqat işində tələbələrin təlim prosesində yönəlişliyini təyin etmək və idrak fəaliyyətinin diaqnostikası üçün aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir: təlabatların qiymətləndirilməsi şkalası; şəxsiyyətin yönəlişliyinin təyini sorğusu; rəğbətləndirmə motivasiyasının qiymətləndirilməsi şkalası; M.Rokiçin «Dəyərlərin orientasiyası» metodikası.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 1989, 523 s.

2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: 2003, 489 s.

3. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: 1981, 136 s.

4. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin özünə tənqidi münasibəti və yeni insanın tərbiyəsi. Bakı: 1973, 143s.

5. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin özünüqiymətləndirməsi məsələsi //Azərbaycan məktəbi, Bakı, № 6, 1979, 165 s.

6. Qədirov Ə.Ə. Kiçik yaşlı məktəblilərdə mücərrədləşmənin inkişafı. Bakı: Maarif, 1973 234 s.

7. Məmmədov A.U. Təlimin psixoloji mahiyyəti. Bakı: Maarif, 1993, 212 s.
8. Nəcəfov M.S. İdrak prosesinin dialektikası. Bakı: 1979, 154s.
9. Seyidov S.İ., Həmzəliyev M.Ə. Psixologiya. Bakı: 2007, 567s.
10. А.Карелин. Большая энциклопедия психологических тестов. М.: 2008, 135 s.
11. Бодалев А.А. Психология о личности. Москва.: 1988, 135с.
12. Дружинин В.Н. Социальная психология. Санкт-Петербург: 2003, 215 с.
13. Ковалев А.Г. Психология личности. М.: 1970, 133 с.
14. Маслоу А.Г. Мотивация и личность. Санкт-Петербург: 1999, 143 с.
15. Оллпорт Г.В. Личность в психологии. Санкт-Петербург: 1998, 165с.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ОБУЧЕНИЯ И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТУДЕНТОВ

АБСТРАКТ

В самом начале, раскрывая в статье психологическую сущность обучения, описывается его значение в этом процессе. В статье раскрывается значение потребностей, интеллектуальных интересов и их роль в формировании интеллектуальных мотивов. Далее, раскрыв психологическую сущность процесса обучения, были описаны некоторые его принципы. Эти принципы: принцип практической значимости обучения, принцип научности, принцип системности и последовательности, принцип сознательности и деятельности, принцип совершенствования знаний, принцип сотрудничества.

В статье анализируются особенности интеллектуального процесса, который входит в структуру интеллектуальной деятельности. Также в этой статье рассматриваются исследования, которые были проведены в этой сфере. Рассматривая структуру интеллектуальной деятельности, уделяется внимание потребностям личности, установки, интеллектуальные мотивы и их роли в этом процессе, а также их адекватное развитие. В этой статье особенно выражается роль педагогической деятельности преподавателя. В этом процессе регулируют комплексную деятельность, наряду с педагогами и студентами, и работники администрации. В процессе обучения как основной фактор высоко ценится

помощь профессиональных психологов. В то же время в статье отмечены разработанные зарубежом программы, которые повышают уровень успешности в этой сфере.

В конце рассматриваются исследования, направленные на диагностику интеллектуальной деятельности и установок студентов.

PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF LEARNING AND INTELLECTUAL ACTIVITY OF STUDENTS

ABSTRACT

In the beginning, explaining psychological essence of learning in the article describes its importance in this process. The article explains the meaning of the needs, intellectual interests and their role in shaping the intellectual motives. Further, revealing psychological essence of the learning process, described some of its principles. These principles are: the principle of the practical relevance of training, scientific principle, the principle of regularity and consistency, the principle of consciousness and activity, the principle of improving knowledge, the principle of cooperation.

The article analyzes the characteristics of the intellectual process, which is part of the intellectual activity. This article also discusses studies that have been conducted in this area. Considering the structure of intellectual activity, attention to the needs of the individual, installation, intelligent motifs and their role in this process, as well as their proper development. In this article, especially expressing the role of the teacher teaching. This process is regulated by a complex activity, along with teachers and students and administration employees. In the process of learning as a major factor much appreciated assistance of professional psychologists. At the same time, the marked article developed abroad program that improve the level of success in this area.

At the end of the study are considered, aimed at diagnosing intellectual activities and attitudes of students.

Məqalə ADPU-nun yaş və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №13)

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 14 aprel 2014-cü ildə daxil olmuşdur

CİNAYƏTKAR ŞƏXSİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ TƏDQIQI

Günel Aslanova

BDU-nun Psixologiya kafedrasının doktorantı

Email: gunel.aslanova@yahoo.com

Açar sözlər: intellekt, temperament, impulsivlik, vicdanlılıq, intellektual müvazinətsizlik, empatiya, mənəvi mühakimə, altruizm

Ключевые слова: интеллект, темперамент, импульсивность, добросовестность, интеллектуальной дисбаланс, эмпатия, нравственности, альтруизм

Key words: intellect, temperament, impulsiveness, conscientiousness, intellectual imbalance, empathy, moral reasonig, altruism

Cinayətkar şəxsiyyətinin formalaşmasına dair həm sosioloji, həm də psixoloji nəzəriyyələr mövcuddur. Sosioloji nəzəriyyələr cinayətkar şəxsiyyətinin formalaşmasında mühit amilinin, psixoloji nəzəriyyələr isə fərdi fərqlərin rolunu önə çəkirlər. Beləki, əksər nəzəriyyələr intellekt və temperamentə vurğu edərək müəyyən şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin cinayətin törədilməsinə səbəb olduğunu iddia edirlər. Ehtimal edilir ki, intellektin aşağı olması cinayətin əsasında duran əzab və həzz hislərini fərqləndirib, hesablaya bilmək qabiliyyətinə mane olur. Müəyyən temperament tipləri sayəsində isə insan daha impulsiv olmaqla yanaşı, həmçinin çox hallarda onun ünsiyyət qurmaq imkanları da zəif olur. Hesab

edirik ki, aşağı IQ cinayəti törətməni şərtləndirən yeganə mühüm və kafi fakt kimi nəzərdən keçirilməməlidir. Tədqiqatçılar razılaşırlar ki, IQ əsasən genlər vasitəsilə şərtlənir, lakin eyni zamanda ətraf mühit də ona «Flynn effect»i vasitəsilə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bütün ölkələrdə son 4 nəsillə IQ-ə dair aparılan tədqiqatların təhlili göstərir ki, IQ uğurları mühitə aiddir, çünki, genofond bu dövr ərzində belə sürətlə və köklü şəkildə dəyişə bilməz. Ekoloji təsirlər müasir dünyanın mürəkkəbliyinin artması və doğum öncəsi və doğum sonrası qidalanmanın yaxşılaşması ilə bağlıdır. İstənilən genetik üstünlük öz-özlüyündə o qədər də əhəmiyyətə malik olmur, lakin, genetik üstünlüklərlə doğulanlar mühit üstünlüklərindən

daha artıq faydalanmış olurlar (parlaq uşaqların parlaq valideynləri olur). İkili üstünlük isə uşağın İQ trayektoriyasını qurur. İkili üstünlük uşağın anadangəlmə xüsusiyyətləri və inkişafını şərtləndirən mühit arasında olan sabit qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutur. Dickens və Flynn bunu «sürət effekti» adlandırırlar [4, s.45]. Öyrənməyə maraq göstərən uşaqlar öz intellektual meylliliklərinə görə onların bu cür davranışlarını rəğbətləndirən və mükafatlandıran valideynlərinə borcludurlar. Bununla yanaşı, məktəb mühitində də müəllimlər uşaqların intellektuallığını nəzərə almalı və onları həvəsləndirməlidirlər. Anadangəlmə xüsusiyyətlərlə ətraf mühitin bu sabit qarşılıqlı əlaqəsi kiçik genetik üstünlükləri müəyyən zaman ərzində böyük üstünlüklərə qədər artırmağa qabildir. Bəzən gen və ətraf mühit tədqiqatçıları tərəfindən əks qütblərə də qoyulur. Belə ki, insan bilik əldə etməyə fərdi meyilliliyinin olmadığı halda özünü intellektual çalışmalar zamanı qəribə hiss edir. Yəni, o qədər də böyük olmayan bu genetik qüsurlar zamanla böyük qüsura çevrilə bilər.

Bildiyimiz kimi, verbal və performans İQ balları arasında köklü şəkildə fərqlərin olması intellektual müvazinətsizliyi təşkil edir. İQ bal VİQ və PİQ-in ədədi ortalarının cəmindən ibarətdir. Əksər insanlarda

VİQ və PİQ uyğun olur (ortalama hər şkala üzrə 100 bal). VİQ və PİQ-ləri 12 və ya daha artıq fərqlənən şəxslər intellektual müvazinətsiz adlanırlar. Demək olar ki, hər zaman tədqiqatlar cinayətkar olanların VİQ balının cinayətkar olmayanların VİQ balından aşağı, PİQ balının isə yüksək olduğunu təsdiqləyir. Miller bildirir ki, cinayətkar şəxslərdə PİQ-in VİQ-dən böyük olması faktı yaş, cins və irqdən asılı olmayaraq cinayətkarlığın araşdırılması ilə bağlı bütün tədqiqatlar vasitəsilə təsdiqlənir. İntellektual müvazinətsizliklə bağlı tədqiqatlar sübut edir ki, biz yalnız ümumi İQ-ə istinad etsək kriminal davranışın izahında İQ-nu rolunu azalda bilərik.

İQ-nün cinayətkarlıqla əlaqəsinin müxtəlif variantları mövcuddur. Bəlkə də, yüksək İQ-lü insanların da aşağı İQ-lü insanlar kimi cinayət etmək ehtimalı var, lakin aşağı intellektlilər tərəfindən törədilən cinayətlərin üstü daha tez açılır. Əgər bu ehtimal doğrudursa, bu onunla əlaqədardır ki, aşağı İQ cinayətin daha tez aşkarlanmasına səbəb olur. Bu arqument differensial aşkarlanma hipotezi kimi məşhurdur. Bu hipotezin yoxlanılması isə hələlik heç bir tədqiqat vasitəsilə öz təsdiqini tapmayıb. Əgər cinayətkarlıq İQ-dən asılı olmayaraq yüksəlsə, demək ki, buna təsir edən başqa amil də var. Aşağı İQ yalnız müxtəlif sosial şərtlər altında fərqli

şəkildə izah bilən risk amilidir. İki nəsil öncə mənəvi məsuliyyət daha yüksək olduğu və iş dünyasına daxil olmaq üçün akademik biliklərə o qədər də ehtiyac olmadığı üçün aşağı IQ-lü insanların sosial nəzarət mexanizmləri sayəsində cinayətkarlıqdan qorunmaqları mümkün idi. Bugün sosial şərtlər daha fərqlidir və aşağı IQ-lü insanlar cinayətkarlıqdan nisbətən daha az təcrid olunublar. Bu müxtəlif risk qrupuna daxil olan fərdlərin məhz sosial şərtlər dəyişildiyi üçün cinayətkarlığın sərhədi həddində olduqlarına nümunədir [4, s.63].

İQ və cinayətkarlıq arasındakı əlaqə ilə bağlı başqa bir fikir də mövcuddur. Belə ki, bu əlaqə məktəbdəki təlim uğurları, İQ və cinayətkarlıq vektorundan ibarətdir. Daha doğrusu, məktəbdəki təlim uğursuzluqları aşağı İQ və cinayətkarlıq sayəsində yaranır. Nəticəvi olaraq, İQ cinayətkarlıq münasibətləri sadəcə olaraq məktəbdə uğur və cinayətkarlıq münasibətlərinin nəticəsidir. Məktəbdəki təlim uğurları genlərə və ətraf mühitə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Beləliklə, aşağı IQ-nün antisosial davranışa səbəb olması ilə bağlı ənənəvi izahat təlim uğursuzluqları, zəif təlim mənimsəməsindən qaynaqlanır. Belə ki, aşağı IQ-ə malik fərdlər üçün bir trayektoriya cızılır, bu trayektoriya fərdlərin təlim uğursuz-

luqları ilə başlayıb, nəticəvi olaraq məktəb mühitində bir çox başqa insanlarla neqativ qarşılıqlı münasibətlərinin yaranmasına və məktəbi ataraq delikvent yaşadılarla birləşmələrinə qədər gətirib çıxarır. İQ-nün cinayətkarlığa təsiri, onun təlim uğursuzluqlarının təsirindən qaynaqlanması ilə bağlı veriləcək şərtlər çoxdur. Ellis and Walshın İQ və cinayətkarlığın əlaqəsinə həsr olunmuş 158 tədqiqatlarından 24-də, rəsmi hesabatlarının 89%-i, özünühesabatların isə 77,7%-i onlar arasındakı əhəmiyyətli əlaqəni aşkarlamışdır. Nəhayət İQ-ə koqnitiv keyfiyyətlərin məhdud dəsti kimi deyil, sosial əhəmiyyətin göstəricisi kimi baxmaq yanlış olardı. Yüksək IQ-lü cinayətkarlar öz aşağı IQ-lü kolleqalarına nisbətən yüksək IQ-ləri sayəsində daha artıq tamahkarlıq və qəddarlıq etməyə qadirdirlər. Nasist hərbi cinayətkarların məlum IQ-ləri bizə İQ və dəyərləri səhv salmamağı xatırladır. Herman Goring, Franz von Papen və Albert Speer-in İQ göstəriciləri müvafiq olaraq 138, 134 və 128 olmuşdur. Bizdə Hitlerin IQ-ü haqqında məlumat olmasa da onun zalım dahi olduğu artıq bizə təsvir edilib. Bir çox seriyalı qatillərin (Ted Bundy (124) və Edward Kemper (136)) İQ göstəriciləri yüksək olmuşdur.

Aşağı İQ yoxsulluq, işsizlik, təhsilin olmaması kimi bir sıra neqativ nəticələrə səbəb olur, nəticəvi olaraq

bu neqativliklər özləri də cinayi və antisosial davranışa səbəb olurlar. Aşağıdakı məlumatlar National Longitudinal Study of Youth (NLSY)-un 12686 ağ kişi və qadınlar arasında keçirilən tədqiqatlarına əsaslanır. Tədqiqat 1979-cu ildə respondentlərin 14–17 yaşı olduqda başlanılmış və 1989-cu ildə onların 24–27 yaşları olduqda son məlumatlar toplanaraq şərh edilmişdir. Respondentlərin 20%-in İQ göstəriciləri 87 və daha az, 20%-in İQ göstəriciləri 113 və daha çox olmuşdur, orta təbəqənin nəticələri 87–113 bal arası dəyişmişdir. Həbsxanada müsahibə edilənlərin yüksək və aşağı İQ nisbətləri isə 1/31 olmuşdur. Beləliklə, aşağı İQ həyatın müxtəlif sferalarına təsir edir, və bunlar da öz növbələrində cinayətkarlığın səviyyəsini artırır.

İQ səviyyəsi

Sosial davranış	Aşağı 20%	Yuxarı 20%	Nisbət
Orta məktəbi yarım qoymaq	66	2	33:0:1
Yoxsulluq səviyyəsindən aşağı	48	5	9:6:1
İşsizlik	64	4	16:0:1
Həbsdə sorğu	62	2	31:0:1
Xroniki rifah əldə etmək	57	2	28:5:1
Qanunsuz nikahdan doğulma	52	3	17:3:1

Məlumdur ki, aşağı intellekt tək amil olaraq kriminal davranışı izah

edə bilmir. Bir çox aşağı İQ-lü insan cinayət törətmir, eləcə də yüksək İQ-lü çox insanın cinayət törətməsi halına rast gəlirik. Təbii ki, fərdin nəzarəti altında olmayan amillər də çox vacibdir, lakin biz onları nəzərdə tuturuq. Biz psixoloji istiqamətli kriminalistlər tərəfindən cinayi davranışı anlamaq üçün vacib hesab edilən digər amilləri nəzərdən keçirəcəyik. İlk psixoloji pozitivistlərə görə kriminal davranış aşağı İQ və konkret temperament növünün qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir. Temperament körpəlikdən müəyyən edilən fərdi xarakteristikadır, stimullara ənənəvi şəkildə emosional reaksiya verməyi ehtiva edir. Temperamentin komponentlərinə əhval (xoşbəxt-kədərli), kommunika-bellik (ekstrovert-introvert), aktivlik səviyyəsi (aşağı-yüksək), reaktivlik (sakit-qıcıqlı) və başqalarına təsir edə bilmək (isti-soyuq) daxildir. Bu fərqli komponentlər bizi başqaları üçün xoşa gələn etməyimizi çətinləşdirir və ya asanlaşdırır. Temperament növləri sinir sistemi fəaliyyətindəki genetik fərqlərlə şərtlənir. Temperamentin genetik əsası onun bütün həyat boyunca kifayət qədər sabit olacağına zəmanət verir, lakin ətraf mühit öz növbəsində bu anadangəlmə meylliliyi artırır və ya azalda bilər. Uşaqların temperament fərqləri onların sosiallaşmalarını da fərqli edir. Uşaqların bir qismi asan, digər

qismi isə çətin ünsiyyətə daxil olur. Uşağın ünsiyyətə daxil olmağa zəif qadir olması onların öz valideynləri ilə temperamentlərinin eyni və oxşar olması faktı ilə daha da pisləşir: isti, xoşbəxt və sakit uşaqların belə valideynləri, soyuq, melanxolik, çətin uşaqların da bu cür valideynləri olur. Çətin temperamentli uşaqların valideynləri zəif distiplinli, qıcıqlı, səbrsiz, qeyri-sabit olduqda uşaqlarını sosiallaşdırmaq üçün tələb olunan amillərdən məhrum olmuş olurlar. Temperament baxımından çətin olan uşaqlar hər zaman olmasa da, bir qayda olaraq əksər hallarda genetik və mühit amillərinin nəticəsidirlər. Qışqıraraq ağlayan, yeni situasiya və insanlara neqativ reaksiya verən uşaqlar valideyn-uşaq qarşılıqlı münasibətlərinin keyfiyyətinə valideynlərinin temperament növündən asılı olmayaraq mənfi təsir edə bilirlər, bu isə zəif valideyn-uşaq bağlılığına və eləcə də digər bütün neqativ nəticələrə səbəb ola bilər. Adətən, valideynlər və müəllimlər ləng və qıcıqlı temperamentə malik uşaqlara neqativ münasibət göstərirlər və bu cür uşaqlar öz təsdiqlərini yalnız başqa oxşar mövqelərdə tapırlar.

Cinayi davranışın təzahür etməsinə səbəb olan xarakter xüsusiyyətlərini qısa şəkildə nəzərdən keçirək. İlk öncə onu nəzərə alaq ki, bu xüsusiyyətlər müxtəlif inkişaf təcrübə-

sinə malik olan fərqli temperament növlərinin nəticəsidir. Həmçinin, onlar dixotomik deyillər. İnsanlar hər biri bu və ya digər dərəcədə eyni xarakter xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Ayrı-ayrı insanlar bu xüsusiyyətlərin şiddətinə əsasən fərqlənirlər. Məsələn, impulsivlik ola biləcək nəticələri kifayət qədər düşünmədən addım atmaqdır. Belə ki, o bir çox insana xasdır. Lakin, impulsivlik insandan insana şəraitdən asılı olaraq dəyişir. Bu xüsusiyyətə həm cinayət törətmiş, həm də törətməmiş insanlar arasında rast gəlinir, lakin cinayət törətmiş insanlar arasında digərlərinə nisbətən rast gəlinmə tezliyi daha yüksəkdir. Həm də təəccüblü deyil ki, impulsiv insanlar arasında psixopatiya diaqnozuna daha çox ehtimalla rast gəlinir. Cinayətkarlıq və impulsivliyin əlaqəsini öyrənən 80 tədqiqatın 78-də (97,5%) bu fakt təsdiqini tapmışdır, digər 2-i isə mötəbər hesab edilməmişdir. İmpulsivlik öz-özlüyündə cinayət üçün mühüm risk amili olsa da, o mənfi emosionallıqla qarışıq olduğu halda daha da qüvvətlənir [5, s.23].

Mənfi emosionallıq şəxsiyyət xüsusiyyətidir. Bu xüsusiyyətə malik şəxs əksər situasiyaları ikrahla qəbul edir və pozitiv emosiyalarla deyil, qıcıq və kinlə reaksiya verir. Caspy və kolleqaları bildirir ki, cinayi davranışa mənfi emosionallıq və aşağı

özünənəzarətə (zəif məhdudlaşdırma) malik olmaq səbəb olur (minimum kimi). Özünənəzarət mənfi emosionallıqla tərs mütənasibdir. Yəni, özünənəzarətləri zəif olan insanların mənfi emosionallıqları yüksəkdir. Nəticəvi olaraq, mənfi emosionallığı yüksək olan, lakin eyni zamanda özünənəzarəti yüksək olan şəxslər öz kin və qı-cıqlarını idarə etməyi bacarırlar. Ciddi sosial nəzarət olmadığı halda insanlar hədsiz mənfi emosionallığı və zəif özünənəzarət hissini demək olar ki, idarə etməyi bacarmırlar. Belə ehtimal olunur ki, yüksək dərəcədə mənfi emosionallıq halı və zəif özünənəzarət (yüksək impulsivlik) serotanın aşağı səviyyədə olması nəticəsində yaranır. Həmçinin, bu iki keyfiyyət (mənfi emosionallıq və aşağı özünənəzarət) şəxsiyyətin cinayi davranışa konstitusional meyilliyinin əsasını təşkil edir. Yəni, serotanın miqdarı ilə cinayətkarlıq arasında səbəb-nəticə əlaqəsi mövcuddur. Lakin ümid-siz olmaq lazım deyil, bəzi şəxslərin genetik baxımdan həm mənfi emosionallıq və həm də aşağı özünənəzarət riski altında olmasına baxmayaraq onları bu xüsusiyyətlərin ola biləcək fəsadlarından qorumaq mümkündür. Emosional və fiziki zorakılıq, eləcə də etinasızlıqdan kənar olan ailə dinamikası kimi mühit amilləri bu keyfiyyətlərin şiddətlənməsinin qarşısını alır.

Sensasiya axtarışı şəxsiyyətin aktiv şəkildə müxtəlif macərə, ekstremal yaşantıları, xüsusən onlara nail olduğu zaman fiziki və sosial risk, adrenalın yaşamaq arzulamasını nəzərdə tutur. Sensasiya axtarıcıları rifahları normal olduğu hallarda məmnuniyyətlə alpinist, paraşütdən tullanan, maşın yarışçısı, safari səyahətləri olurlar, əksinə, rifahları normal olmadığı hallarda isə onlar öz müvafiq istəklərini sadəcə cinayətlə ödəyirlər. Beləliklə, onlar İQ-ləri normadan yüksək və daha yaxşı sosiallaşdıqları hallarda çox böyük ehtimalla, fiziki aktivliyi, həyəcanı və fərqliliyi təmin edən polis, yanğınsöndürən və ya buna bənzər digər peşələri seçirlər. İQ-ləri aşağı olduğu hallarda isə onlar qanun çərçivəsində özlərinə müvafiq variantlar tapmağa çətinlik çəkirlər. Ellis və Walsh aşkarlamışlar ki, sensasiya axtarışı və antisosial davranışın əlaqəsinin axtarılmasına həsr olunmuş 59 tədqiqatdan 58-ində (98,4%) bu əlaqə öz təsdiqini tapmışdır. Bir qayda olaraq impulsiv olan insan daha yüksək sensasiya axtarışına meyillidir. Kanadada keçirilmiş tədqiqatlar göstərdi ki, kişi cinsli məktəblilərdə impulsivlik və sensasiya axtarışının olması delikventliyin ən mühüm göstəricisidir. Yüksək və zəif dərəcəli cinayətlərə cəlb olunmuş və olunmamış sensasiya axtarıcılarının davranışla-

rının psixoloji və fizioloji əsaslarını öyrənən uzunmüddətli bir tədqiqat zamanı maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. Yüksək sensasiya axtarışçısı olan delikventlər, delikvent olmayan yüksək sensasiya axtarıcılarından impulsivliklərinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksək və İQ-lərinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olmaları ilə fərqlənmişlər. Zəif sensasiya axtarışçıları arasında cinayətkarları cinayətkar olmayanlardan yalnız İQ-nün aşağı olması fərqləndirmişdir (orta IQ müvafiq olaraq 85.5 və 102.8). Bununla bərabər, ciddi delinkventlərin 33%-i zəif sensasiya axtarıcıları olmuşlar. Bu isə o deməkdir ki, zəif sensasiya axtarıcıları da ciddi şəkildə cinayətkarlığa cəlb oluna bilərlər. Cinayətkar olmayanların 54%-nin yüksək sensasiya axtarışçısı olması faktı sübut etdi ki, sensasiya axtarışının ciddi hüquqazidd davranışla nəticələnməsi üçün digər əlavə amillər (yüksək impulsivlik, aşağı İQ) də tələb olunur. Cinayi davranış demək olar ki, çox zaman bir amilin deyil, bir neçə amilin birləşməsinin nəticəsidir [5, s.60].

Vicdanlılıq əsas şəxsiyyət keyfiyyəti olub məsuliyyətlilik, intizamlılıq, mütəşəkkillik, etibarlılıq kimi eyni qütbədə olan əlavə keyfiyyətlərdən ibarətdir. Digər qütbədə isə məsuliyyətsizlik, etibarsızlıq, intizamsızlıq kimi əks keyfiyyətlər dayanır.

Siyahıya nəzər yetirməklə vicdanlılığın cinayətlə əlaqəsinin necə olduğunu ehtimal etmək olar. Bir çox tədqiqatlar göstərir ki, cinayətkarların böyük qismi mürəkkəb sənaye cəmiyyətlərində effektiv rəqabət aparacağı bacarmağa qabil olmayan insanlardır.

Vicdanlılıq sosial mobilliklə assosiasiya olunur, işə götürənlər öz işçilərində vicdanlılıq keyfiyyətinə önəm yetirirlər. Judge və onun kolleqaları subyektlərinin uşaqlıqdan pensiya yaşına qədər izlənilmələri tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmişlər ki, vicdanlılıq professional uğuru digər nəzərdən keçirilən keyfiyyətlərə nisbətən daha öncədən proqramlaşdırır. Başqa sözlə, qanuni şəkildə maddi uğura nail olmaqdan ötrü uzun müddət və zəhmət tələb olunan iş üçün zəruri olan şəxsiyyət keyfiyyətlərini inkişaf etdirməmiş insanlar nəticəvi olaraq bu uğuru qeyri-qanuni şəkildə cinayət vasitəsilə əldə etməyə cəhd edəcəklər.

Empatiya başqasının hiss və əzablarını koqnitiv və emosional cəhətdən özünün olan kimi anlamaq qabiliyyətidir. Empatiyanın emosional komponenti başqasının ağrılarını hiss etməyə, koqnitiv komponenti isə şəxsin ağrıdığı anlamağa, onun niyə bunu hiss etdiyini dərk etməyə imkan verir. İnsanlar empatiya qabiliyyətlərinə görə bir-birlərindən

fərqlənirlər, bəziləri bütün dünyanın yükünü çiyinlərində çəkməyi, bütün insanlığa yanmağı bacardıkları halda, digərləri ən yaxın qohumlarının belə qayğılarını çəkmirlər. Bir sıra tədqiqatlar cinayətkar olmayanların cinayətkar olanlara nisbətən empatiya hissəsinin zəif olduğunu təsdiq edir.

Altruzmi empatiyanın fəallıq komponenti hesab etmək olar. Belə ki, insan digərinin ağrılarını duymuş olduğu halda onda qarşı tərəfin ağrılarını azaltmaq üçün bir fəallıq göstərmək motivi yaranır. Beləliklə, altruzmi başqalarının rifahı naminə edilən aktiv qayğı kimi də müəyyən etmək olar. Altruzistik insanlar bir qütbədə, digər qütbədə isə eqoistik insanlar dayanır. Əksər cinayətkarların xəttin hansı tərəfində dayandığını ehtimal etmək çətin deyil. Əslində empatiya və altruzmin olmaması təsadüfi cinayətkarlardan qat-qat təhlükəli olan psixopatlar üçün xarakterikdir. Bu istiqamətdə aparılmış 24 tədqiqatın 23-də empatiya və altruzizm nə qədər zəifdirsə davranış o qədər antisosialdır faktı təsdiqini tapır.

Mənəvi mühakimə psixoloqların antisosial davranışla əlaqələndirdikləri digər şəxsiyyət xüsusiyyətidir. Tədqiqatlar birmənalı olaraq sübut etdi ki, mənəvi mühakimə və başqalarının halına acıyıb, onlara kömək etmək qabiliyyəti arasında sıx əlaqə var. Bütün qeyri-mənəvi əməllər

cinayət hesab edilməsə də, cinayət və qeyri-mənəvi əməllər arasında ümumilik var. Hər iki davranış forması bütün sosial gözləntiləri pozur və bizim bir-birmizə qarşı olan məsuliyyətimizi inkar edir.

İnsanlar qaydaları yaratdıqları vaxtdan onları pozmağa da meyilli olublar. Bizim əksəriyyətimiz bunu etməkdən cəza qorxusu və şüurumuz vasitəsilə çəkinmişik. Şüur emosional və koqnitiv mexanizmlərin kompleksidir, biz onu sosiallaşma prosesində sosial qrupumuzun mənəvi qaydalarını mənimsəmək sayəsində qazanırıq. Yüksək şüurlu insanlar qaydanı pozduqda və ya pozmağı düşündükdə həyəcan, stress, günah və utanç hissi yaşayırlar. Başqa sözlə, insanlar bir-birindən anadangəlmə fizioloji oyanma modellərinə əsaslanan və təcrübədə formalaşan emosional reaksiyalarına görə fərqlənirlər. Şüurun emosional komponentində olan fərqlər 18 aylıqdan daha öncə müşahidə edilir və bu yaşda uşaq hərəkətinin hələ mənəvi və ya səhv olduğunu düşünməkdən uzaq olur. Bu müxtəliflik vegetativ sinir sistemindeki – VSS oyanma fərqliliyini göstərir. VSS-nin fəaliyyətinə təsir göstərən və bizim şüurumuza qədər gəlib çatan mesajlar şüurun inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bu faktı daha yaxşı anlamaq üçün klassik şərtlənmə faktını qısa şəkildə

nəzərdən keçirək. Klassik şərtlənmə öyrənmə forması olub koqnitiv deyil (daxili orqanlarla hiss etmə) visseral öyrənmədir. Eyni zamanda klassik şərtlənməni operant şərtlənmədən fərqləndirmək vacibdir. Operant şərtlənmə mahiyyət etibarilə koqnitiv və aktivdir və o insanın davranışı və ola biləcək nəticələri arasında əlaqə yaradır. Klassik şərtlənmə isə mahiyyət etibarilə passiv və visseraldır, o sadəcə olaraq 2 stimula arasındakı əlaqəni təşkil edir. Biz hər birimiz neytral stimula şərtsiz stimulla əlaqəsini visseral cavab verməyə müxtəlif yollarla şərtlənmişik. Məktəb şagirdi olaraq zəng tənəffüsünü olduğunu bildirdikdə özümüzü necə hiss etmişik? Bu halda zəngin səsini sevdiyimiz üçün yox, zəngin səsi bizə sevinc bəxş etdiyi üçün, onun ardından həzz alacağımız üçün sevinmişiniz. Bu növ əlaqələr sayəsində utanmaq, günahkarlıq, sıxılmaq kimi emosiyalar inkişaf edir və nəticədə şüurumuzun emosional superstrukturu inkişaf edir. Bu emosiyalar sosial və ikincili emosiyalar olub, eyni neyrofizoloji mexanizmə malik olduqları qorxu, qəzəb, kədər, sevinc kimi heyvanlara da xas olan ilkin emosiyalardan törəyiblər. İlkin emosiyalar sosializasiya prosesində idrak vasitəsilə işlənib hazırlandıqdan və dəqiqləşdikdən sonra biz cinayətə görə cəzalanmaqdan qorxur, inkar edilməkdən utanır,

yaxşı davranarkən qəbul edilməyin və sevginin həzzini dadmaq istəyirik.

Uşaqlar mütləq hansı davranışın qəbul edilən, hansının isə qəbul edilməyən olduğunu öyrənməlidirlər (şüurumuzun koqnitiv funksiyası). Əgər Əli pişiyə yapışqan vurduğuna görə danlanıb və öz otağına göndərilirsə o bununla xoşagəlməz hadisə təcrübə etmiş olur. Bu emosiyaların Əliyə təsir etmə dərəcəsi onun VSS-nin reaktivliyi ilə qarşılıqlı əlaqədə olan töhmətin ciddiliyindən asılı olacaq. Əlinin VSS-nin intizama adekvat reaksiya verəcəyini ehtimal etsək o eyni VSS reaksiyalarını doğuran oxşar davranışı yaxşı və pis kimi təsnifləyəcək və bunları etməyi düşündükdə belə günahkarlıq hissi keçirəcək. Əgər Əli gələcəkdə belə davranışdan qaçacaqsa bu ona görə deyil ki, o ola biləcək nəticənin zərər və ya faydalarını rəşional olaraq hesablayır, sadəcə olaraq onun daxili cavabvermə sistemi (şüurun emosional komponenti) ona xoşagəlməz duyğuların yaranmasını tövsiyə etmir.

Beləliklə, zəif oyanıqlı VSS-ə malik insanlar sosiallaşmağa çətinlik çəkir və qorxusuz olurlar. Bu insanlar cinayət törədikdə, hətta cinayətləri aşkarlandıqda və cəzalandıqda belə qorxu, utanma və günah hissi demək olar ki, keçirmirlər və bu səbəbdən də sonradan bu əməlləri təkrarlamaqdan çəkinmirlər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H. Şəxsiyyətə yeni baxış /Müasir elmin aktual problemləri. Elmi praktik konfransın materialları. Bakı: Renessans, 2000, s.3-4
2. Əliyev B.H. İntellektual inkişaf səviyyəsi və onun öyrənilməsi metodikası («İnsan şəkli çək»). Bakı, ASHİ, 1995, 24 s.
3. Şəfiyeva E.İ. Psixofiziologiya. Bakı, Səda, 1998, 84 s.
4. Ellis, L., & Walsh, A. Crime, delinquency and intelligence: A review of the worldwide literature. In H.Nyborg (Ed.), the scientific study of general intelligence: A tribute to Arthur Jensen. Amsterdam: Pergamon, 2003, 250 p.
5. Rothbart, M., & Ahadi, S. Temperament and the development of personality // Journal of Abnormal Psychology, 1994, 346 p.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ
ЛИЧНОСТИ ПРЕСТУПНИКА**

АБСТРАКТ

Криминальная психология в основном, как важнейших коррелятов преступного поведения фокусируется на интеллект и темперамент. Низкий интеллект, измеряемый, IQ тестов тесно связан с преступностью. Потому что, люди, с низкой IQ не имеют возможности правильно рассчитать затраты и выгоды совершаемых преступлений ими. Темперамент связанно с преступностью с точки зрения импульсивности. Интеллект является продуктом обоих генов и окружающей среды. Мы пришли к выводу, что IQ, вероятно, связано совершения преступлений и правонарушений через его влияние на плохой успеваемости в школе. Темперамент является привычный образ человека эмоционально реагировать на раздражители. Наши личности формируются из совместного сырья темперамента и процессов развития. Ряд личностных черт такие как, высокая импульсивность, отрицательная эмоциональность, поиск необычных ощущений, а также, низкая добросовестность, эмпатия, альтруизм, и моральных рассуждений связаны с вероятностью вовлечения в антиобщественное поведение.

**PSYCHOLOGICAL STUDY OF THE OFFENDER'S
PERSONALITY**

ABSTRACT

Psychological criminology focuses largely on intelligence and temperament as the most important correlates of criminal behavior. Low intelligence, as measured by IQ tests, is thought to be linked to crime because people with low IQ are said to lack the ability to correctly calculate the costs and benefits of committing crimes, and temperament is linked to crime largely in terms of impulsiveness. Intelligence is the product of both genes and environment. We concluded that IQ is probably related to crime and delinquency through its effect on poor school performance. Temperament constitutes a person's habitual way of emotionally responding to stimuli. Our personalities are formed from the joint raw material of temperament and developmental processes. A number of personality traits are associated with the probability of engaging in antisocial behavior, particularly being high on impulsiveness, negative emotionality, and sensation seeking, as well as being low on conscientiousness, empathy, altruism, and moral reasoning.

*Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 7)
Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 10 yanvar 2014-cü ildə daxil olmuşdur*

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə Ə.Ə. (psixol. üzrə e.d., prof.), Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.),
Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.), Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.), Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof., Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AVN022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 7,0.

Tiraj: 300. Sifariş 13.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2014